ॐ

શ્રીમાન્ યશોવિજયગણી કૃત

નયપ્રદીપ

અને

નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ



અનુવાદક અને વિવેચક

સ્વ૦ શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા

સંપાદક પ્રકાશક—

ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા

એમ બી બી એસ

૫ ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭

મૂલ્ય એક રૂપીઓ

પ્રથમાવૃત્તિ ઈ સ ૧૯૫૦
પ્રત ૫૦૦
સર્વ હક્ક સ્વાધીન

મુદ્રક
અ માલાલ ?ગનાર પટેલ
એન એમ પ્રિ ?ી । પ્રેસ
ઘીકાંટા અમદાવા

"ए ाकर्षंती श्लथयती वस्तुतत्त्वमितरेण ।
अतन जयति जेनी नीतिर्मंथानेत्रमिव गोपी ॥ '
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

(અથાત) ?ૈયા તાણું નેતરૂ, એક ?ે ?ે ખેચ ત,
બીજ ?ીલુ ?ોડતી, માખણ ગોપી લભ ત
ત્યમ એ? અ તથો વસ્તુનુ, તત્વ ? આકર્ષત,
બીજ શિથિલ ? તો આ, જે ?ીનીતિ જયવ ત
—(ભગવાનદાસ)

' એકાતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની હે વાદીઓ ! મને તમારે માટે ?શાને ? કારણ શિખાઉ કવિઓ કાવ્યમા જેમ તેમ ખાલી દાબવા 'જ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તમે પણ 'જ' એટલે નિશ્ચયતા શિખાઉ જ્ઞાન વડે ?ો છો મહારા મહાવીર એમ કોઈ પણે કહે નહિ એ જ એ ? ?ની પેઠે ચમ ?તિ છે '—શ્રીમ ?જચ?

"इमा समक्ष प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामवघोषणा ब्रुव ।
न वीतरागात्परमस्ति दैवत, न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थिति ॥
—શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય કૃત અન્યયોગવ્ય? દ્વા

(વ શ?થ) વિપક્ષ સાક્ષીનો સમક્ષ એહ ?,
ઉદારઘોષા ઉદ્ઘોષણા ક?
ના દેવતા છે પર વીતરાગથી,
વિના અને ?ન નયસ્થિતિ નથી (ભગવાનદાસ)

ॐ

श्री सद्गुरुचरणार्पणमस्तु!

"જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના,
પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું,
શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત

卐

નિશ્ચય વાણી સાંભળી,
સાધન તજવાં નો'ય,
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં,
સાધન કરવાં સોય

ગચ્છ મતની જે કલ્પના,
તે નહિ સદ્વ્યવહાર,
ભાન નહિ નિજ રૂપનું,
તે નિશ્ચય નહિ સાર "

—श्री आत्मसिद्धि

સુભાષિત રત્નો

"परमागमस्य जीवं निषिद्धजात्यन्धसिन्धुरविधानम्।
सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नमाम्यनेकान्तम्॥'
श्री અમૃતચંદ્રસૂરિ કૃત પુ० સિ० ૮૦

(આર્યા) પરમાગમનો જીવ જ, જાત્ય-જન્માંધ વાદ જે હરતો,
અનેકાંત પ્રભુ તે, વંદું નય વિરોધને મથતો

"अनन्तधर्मणस्तत्त्वं पश्यन्ती प्रत्यगात्मनः।
अनेकान्तमयी मूर्तिर्नित्यमेव प्रकाशताम्॥
શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ કૃત સમયસાર કલશ

(અનુ૦) અનંતધર્મી આત્માનું, પૃથક્ પેખતી તત્ત્વ જે,
અનેકાંતમયી મૂર્તિ, નિત્ય જ તે પ્રકાશજો!–(ભગવાનદાસ)

'जइ जिणमयं पवज्जह ता मा ववहारणिच्छए मुयह।
एक्केण विणा छिज्जइ तित्थं अण्णेण उण तच्चं॥' –આર્ષ વચન
(દોહરા) જિનમત ઈચ્છો તો નિશ્ચય, વ્યવહાર મૂકજો ના જ,
તીર્થ છેદાય એક વિણ તત્ત્વ ઈતર વિના જ

"आग्रही बत निनीषति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा।
पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्, यत्र तत्र मतिरेति निवेशम्॥
શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત લોકતત્ત્વનિર્ણય

આગ્રહી દોરે યુક્તિ ત્યાં, જ્યાં તસ મતિ નિવેશ
નિર્પક્ષને તો યુક્તિ જ્યાં, ત્યાં લહે મતિ પ્રવેશ (ભગવાનદાસ)

"નય અનંતા છે, એકેક પદાર્થમાં અનંત ગુણધર્મ છે, તેમાં અનંતા નય પરિણમે છે તો એક અથવા બે ચાર નયપૂર્વક બોલી શકાય એવું ક્યાં છે? માટે નયાદિકમાં સમતાવાન રહેવું, જ્ઞાનીઓની વાણી 'નય'માં ઉદાસીન વર્તે છે તે વાણીને નમસ્કાર હો! ××× માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવા મનુષ્યો 'નય'નો આગ્રહ કરે છે, અને તેથી વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. કોઈ નય જ્યાં દુભાતો નથી એવા જ્ઞાનીના વચનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઈચ્છા કરી હોય એવા પ્રાણીએ નયાદિમાં ઉદાસીન રહેવાનો અભ્યાસ કરવો, કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નહીં અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દુભાવવું નહીં અને એ આગ્રહ જેને મટ્યો છે તે કોઈ વાટે પણ પ્રાણીને દુભાવવાની ઈચ્છા કરતા નથી. ×× નાના પ્રકારના નય, નાના પ્રકારના પ્રમાણ, નાના પ્રકારની ભંગજાળ, નાના પ્રકારના અનુયોગ એ બધા લક્ષણારૂપ છે. લક્ષ એક સચ્ચિદાનંદ છે"—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાનું ૧૭૯–૧૮૦

"દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે,
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે"

—શ્રી યશોવિજયજી

"ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિ, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે,
સકલ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો તે શિવ સાધન સંધિ રે
શાંતિ જિન! એક મુજ વિનતિ"—શ્રી આનંદઘનજી

"સ્વામી સુજાત સુહાયા, દીઠા આણંદ ઉપાયા રે,
જિણે પૂરણ તત્વ નિપાયા, દ્રવ્યાસ્તિક નય ઠહરાયા રે,
પર્યાયાસ્તિક નયરાયા તે મૂલ સ્વભાવ સમાયા રે,
જ્ઞાનાદિક સ્વપર્યાયા, નિજ કાર્ય કરણ વરતાયા રે"

—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથમાં મ્હારા પૂ. ગુરુ પિતાશ્રીના નયવિષયક ત્રણ લેખ સંશોધી મેં સંપાદિત કર્યાં છે (૧) **શ્રી યશોવિજયજી** કૃત નયપ્રદીપ—સાથ સવિવેચન, (૨) નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ, (૩) ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર નય વ્યાખ્યા. આ પ્રકાશન આ પ્રસંગે શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા તથા શ્રી નગીનદાસભાઈ ગુલાબચંદ મહેતાએ મિત્રભાવે સદ્‌ભાવથી સીવન શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરી, સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથનો વસ્તુનિર્દેશ કરું છું —

નય પ્રદીપ

શ્રીમાન્ યશોવિજયજી કૃત આ ગ્રંથ ‘ નય ’ના સમ્યક્ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપને પ્રકાશનારો ‘ પ્રદીપ ’ છે. તેના યથાર્થ ભાવ-પ્રકાશને ઝીલી, શ્રી **મનસુખભાઈએ** વિશદ હૃદયંગમ અર્થમીમાંસા અને વિપુલ ટિપ્પણ આદિથી સમૃદ્ધ કરી, આ ‘ પ્રદીપ ’ના પ્રકાશને પુષ્ટ કર્યો છે, અને ‘નય’ જેવા કઠિન વિષયને સુગમ અને સરલ બનાવી નયમાર્ગ પર અપૂર્વ ઉદ્યોત રેલાવ્યો છે. ન્યાય પર અનેક ગ્રંથનું નવસર્જન કરનારા શ્રીમાન્ યશોવિજયજી આ વિષયના તજ્જ્ઞ નિષ્ણાત (Specialis) અને પરમ પ્રમાણભૂત (Authority) લેખાય છે. આત્મસામર્થ્યના ભાનવાળી એમની પોતાની જ ઉક્તિ છે કે ‘ વાચક જશ તણી, કોઈ

નયે ન અધૂરી છે' આવા સમર્થ આ ન્યાયાન્યાયના આ ન્યાયપ્રશ્નને શ્રદ્ધેય લેખકે સુંદર અને વિવેકની યથાયોગ્ય 'ન્યાય' આપ્યો છે (વિષયની વિશદતા અને વાચકની સુગમતાર્થે અને પ્રકરણોની યોજના મેં પ્રયુક્ત કરી છે)

આ ગ્રંથમાં સૌથી પ્રથમ પ્રકરણમાં સમસ્ત પ્રમાણના પાયારૂપ **સપ્તભંગી નયનું** સ્વરૂપ વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. કોઈ પણ વસ્તુની સર્વદેશીય પરીક્ષા માટે 'स्याद् अस्ति, स्यान्नास्ति' આદિ સાત ભંગ-વચન પ્રયોગ દ્વારા વસ્તુતત્ત્વની નાનાપ્રકાર નિશ્ચયાત્મક સમીક્ષામાં પરમ નિપુણ એવો આ નયોનો પ્રસિદ્ધ સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાન્ત છે. આ અનેકાન્ત તો મહાન્ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રી **અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ** કહ્યું છે (જુઓ સુભાષિત ૨ નો) તેમ 'પરમાગમનો જીવ-પ્રાણ' અને જન્માંધ પુરુષોના હાથીના સ્વરૂપ વિષેના ઝઘડાને સમાવનારા તથા સકલ નય વિલસિતોના વિરોધને મથી નાખનારો, એવો પરમ ઉદાર ગંભીર ને સર્વગ્રાહી છે. કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન નય-અપેક્ષાવિશેષ લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા દૃષ્ટિકોણથી અવિરુદ્ધ નિશ્ચયપૂર્વક સમગ્ર-સંપૂર્ણ (Comprehensive co llective & complete) વસ્તુનું સ્વરૂપ તપાસે છે. તેથી પરસ્પર કલહ કરતા નયોની તકરારનો અંત આવે છે, અને કોઈ પણ પ્રકારના એકાન્તવાદરૂપ મતાગ્રહને ઊભવાનું સ્થાન રહેતું નથી. તત્ત્વના જીવનરૂપ આ અનેકાન્તના આવા પરમ મહત્ત્વને અનુલક્ષીને સર્વ [illegible] વચનની સ્વરૂપની મુખ્ય કરીને પરમ તત્ત્વજ્ઞાએ [illegible] કરી [illegible] 'અને

કાત સિવાય તત્ત્વ વ્યવસ્થા નથી ' તે અત્યત સત્ય છે આ નયભગી ાય કાઈ ભગજાલમાત્ર નથી, પણ તત્ત્વનો અવિસવાદી યથાર્થ વિનિશ્ચય દૃઢ કરાવનારી પરમ સુદર યુક્તિ છે દા ત તે આ મા પર ઉતારીએ તો આત્મા 'સ્વરૂપેણ અસ્તિ', 'પરરૂપેણ નાસ્તિ', આત્મા સ્વરૂપથી છે, પરરૂપથી નથી, ઇત્યાદિ પ્ર ાર ફલિત થાય છે અર્થાત્ સ્વ દ્ર ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા છે, પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા નથી આમ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા ભિન્ન છે એવુ તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ ભેદજ્ઞાન આથી વજ્રલેપ દૃઢ થાય છે

"નિજ ભાવે સીય અસ્તિતા રે, પર નાસ્તિત્વ સ્વભાવ,
અસ્તિપણે તે નાસ્તિતા ર, સીય તે ઉભય સ્વભાવો રે"
શ્રી દેવચદ્રજી

"જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ,
કોઈ કોઈ પલટે નહિ, છોડી આપ સ્વભાવ"
શ્રીમદ્ રાજચદ્રજી

આ નયભગીનુ સ્વરૂપ દર્શન કરાવી, બીજા પ્રકરણમા ગ્રન્થકાર નયની સામાન્ય ચર્ચા કરી, **દ્રવ્ય, પર્યાય, ગુણ અને સ્વભાવનુ** પરિસ્ફુટ સ્વરૂપ દર્શાવ્યુ છે તેમા પ્રથમ નય એટલે શુ? તેની વિવિધ યાખ્યા કરી, નયા ભાસનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે, અને નયના બે મુખ્ય મૂળ ભેદ (૧) દ્ર યાર્થિક, (૨) પર્યાયાર્થિકનો નિર્દેશ કર્યો છે એટલે પ્રસગપ્રાપ્ત 'દ્ર ય' એટલે શુ? દ્રવ્યનુ લક્ષણ શુ ? એની

'सत् द्रव्य लक्षण' ઇ વિવિધ વ્યાખ્યા કહી, વિશેષાવશ્યક અનુસારે દ્રવ્યની સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા બતાવી છે પછી સ્વભાવ પર્યાય-વિભાવ પર્યાયનું કથન કરી, દ્રવ્યના અસ્તિત્વાદિ દશ સામાન્ય ગુણ અને જ્ઞાન-દર્શનાદિ સોળ વિશેષ ગુણ વિવરી બતાવ્યા છે, અને દ્રવ્યમાં રમા પ્રાસ થતા 'અસ્તિ સ્વભાવ' આદિ ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવ તથા ચેતન સ્વભાવ આદિ ૧૦ વિશેષ સ્વભાવ—એમ કુલ એકવિશ સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે, અને તે અંગે ફૂટનોટમાં વિસ્તૃત ટિપ્પણ મૂકી આ વિષયને અત્યંત નિષ્તુષ કર્યો છે છેવટે નય-પ્રમાણનો સુમેળ-સમન્વય સાધવાની ભલામણ કરી છે

પછી ત્રીજા પ્રકરણમાં દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નયના બેનો વિષય ચર્ચ્યો છે તેમાં દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદનું પરિસ્ફુટ વિવરણ કરી, પર્યાયાર્થિક નયનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે અંગે પર્યાયના બે પ્રકાર—સહભાવી પર્યાય અને ક્રમભાવી પર્યાયનો નિર્દેશ કરી, સહભાવી પર્યાય તે ગુણ અને ક્રમભાવી પર્યાય તે પર્યાય એ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે પછી 'સ્વભાવ દ્રવ્ય, સ્વભાવ ગુણ, વિભાવ દ્રવ્ય અને વિભાવ ગુણ એ વડે કરીને પર્યાય પણ ચાર પ્રકારના છે' એમ કહી જીવ અને પુદ્ગલના ચાર ચાર વ્યંજન પર્યાય વિવરી બતાવ્યા છે સાથે સાથે બાકીના દ્રવ્યોને વ્યંજન પર્યાય ન હોય, અર્થપર્યાય જ હોય એમ ટિપ્પણમાં સ્પષ્ટ કરી, પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદનું યુક્તિપૂર્વક કથન કર્યું છે અને દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો, પર્યાયાર્થિક કહ્યો, તો ત્રીજો ગુણપ્રધાન ગુણાર્થિક નય કેમ ન કહ્યો? પર્યાય તો દ્રવ્ય

ના જ છે, છતા દ્રવ્યાર્થ અને અન પર્યાયાર્થ એવા બે જુદા નય શા માટે કહ્યા? તેમજ સામાન્યાર્થિક અને વિશેષાર્થિક એવા નય કેમ ન હ્યા?—એ નય શ મયોનુ યુક્તિસગત સમાધાન અત્ર દાખ યુ અને પ્ર ગ્ગુ પ્રાન સામાન્યના તિર્યક્ સામાન્ય અને ઊ વતા સામા ય એ બે ભેદનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે

ચોથા પ્રકરણમા સાત નયનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યુ છે મૂળ નય બે દ્ર યાર્થિક પર્યાયાર્થિક તમા દ્ર યાર્થિકના ત્રણ ભેદ—નૈગમ, સગ્રહ, વ્યવહાર, અને પર્યાયાર્થિકના ચાર ભેદ—ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂ૦, એવભુત,—એમ સાત નયનો નિદ શ રી, ત સાતે નયની નિર્યુક્તિ (વ્યુત્પત્તિ) શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર નાનુસાર આપી છે તને ઠેવટે ન મ ય અ દ્ર યાર્થિકના ત્રણ ભેદના સ્વતદેશની મર્યાદા નિયત કરી છે

પાચમા પ્ર રણમા દ્રવ્યાર્થિક નયના નૈગમાદિ ત્રણ ભેદનુ સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે (૧) નૈગમ નયની નરૂપણામા 'નથી એક જે ગમ (બોધમાર્ગ) ત નૈગમ' એમ તેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ જણાવી, તેના ત્રણ ભે૦ ઉદાહરણ આદિથી સ્પષ્ટ સમજાવેલ છે અને ગ્રથે નૈગમાભાસનુ સ્વરૂપ બતાવી, નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનોને તેના ઉદાહરણ રૂપ ટા યા છે (૨) સગ્રહ નય— 'સામાન્યને જ ગ્રહણ કરનાર જે પરામર્શ (બોધ) ત સ ગ્ર હ ન ય ' ઈત્યાદિ તેની વ્યાખ્યા કરી તેના બે ભેદ પરસગ્રહ અથવા મહાસામાન્ય અને અપરસગ્રહ અથવા અવાન્તર સા મા ન્ય નો નિર્દેશ ર્યો છે

તેમજ પર સ ગ્રહાભાસનુ લક્ષણ દર્શાવી તેના ઉદાહરણરૂપ બધા અદ્વૈતવાદી દર્શનો કહ્યા છે અથવા મ ગ્રહના સામા ન્ય ન ગ્રહ અને વિશેષ મ ગ્રહ એમ બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે (૩) વ્યવહારનય—'સગ્રહે ગ્રહેલ પિ ડિતાર્થ તેનુ વિધિ પૂર્વક જે વિવેચન કરે, તેની વિધિપૂર્વક જે હેચણ કરે તે વ્ય ન' એમ તેની વ્યાખ્યા કરી, તેનુ સ્વરૂપ લક્ષણ દાખ યુ છે, અને સાથે સાથે વ્યવહારાભાસનુ લક્ષણ દ ર્શાવી તેના ઉદાહરણરૂપ ચાર્વાક દર્શન ટાકયુ છે આ ઉપ ાત વ્ય નયનુ કેટલુ ક સ્વરૂપ યથાતથ્યથી લખ્યુ છે, તેમા સદ્ભૂત વ્ય નય આદિ વ્ય નયના આઠ ભેદનુ અત્યત બોધપ્રદ સ્વરૂપ રોચક શ ીમા પ્રગટ કર્યુ છે

છઠ્ઠા પ્રકરણમા **પર્યાયાર્થિક નયના ઋજુસૂત્રાદિ ચાર ભેદનું** સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યુ છે (૧) **ઋજુસૂત્ર નય**–'વર્ત્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયને જ–પ્રધાનપણે જે ઇચ્છે, ગ્રહે તે ઋજુ૦' એમ તેની વ્યાખ્યા કરી, ઋજુસૂત્રાભાસનું નિરૂપણ કર્યુ છે, અને તેના ઉદાહરણરૂપે બૌદ્ધમતનો નિર્દે શ કર્યો છે (૨) **શબ્દ નય**—'કાળાદિ ભેદ કરી ધ્વનિના અર્થ ભેદનુ પ્રતિપાદન કરનાર તે શબ્દ નય,' એમ વ્યાખ્યા કરી, કાળાદિભેદે અર્થભેદના ઉદાહરણ દાખ યા છે સાથે શબ્દા ભાસનુ પણ નિરૂપણ કર્યુ છે (૩) **સમભિરૂઢ નય**–'વ્યુત્પત્તિ ભેદે કરી પર્યાય શબ્દને વિ ન ભિન્ન અર્થ ઉત્પન્ન કરે તે સમભિરૂઢ', એમ વ્યાખ્યાપૂર્વક સમભિરૂઢનું સ્વરૂપ દર્શાવી સમભિરૂઢાભાસનુ લક્ષણ દાખવ્યુ છ (૪) **એવભૂત નય**—'જે ક્રિયાને લઇ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે જ ક્રિયા–

વિશિષ્ટ અર્થને વસ્તુ પ્રકાશે ત્યારે એવંભૂત' એમ ભાખ્યા કહી તેનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે અને ભાષ્ય આદિકમાં કહેલ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા આદિ વાચ્ય શબ્દો પણ સ્યાત્મક જ છે, તે દાખલા દલીલથી સમજાવ્યું છે સાથે સાથે એવંભૂતાભાસનું લક્ષણ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે આમ પર્યાયાર્થિક નયના ચાર ભેદનું સ્વરૂપ આ અધિકારમાં વર્ણવ્યું છે 'આ સાત નયમાં પ્રથમના ચાર નય અર્થ નિરૂપણમાં પ્રવીણ હોવાથી **અર્થ નય** અને પછીના ત્રણ શબ્દ વાચ્યાર્થગોચર હોવાથી **શબ્દ નય**' એમ તેને બે ભાગમાં વિભક્ત કરેલ છે આ સાત નયમાં પૂર્વ પૂર્વ નય છે તે સ્થૂલ (પ્રચુર ગોચર) છે અને ઉત્તર ઉત્તર નય છે તે સૂક્ષ્મ (પરિમિત વિષય) છે

સાતમા-છેલ્લા પ્રકરણમાં **નયના સાતસો આદિ નિક્ષેપ ભેદો** ગણી બતાવી ઉપસંહાર કર્યો છે કે–'જેટલા વચન પ્રકાર શબ્દાત્મગૃહીત છે, સાવધારણ છે, તે બધા પરસમય છે, અને જે અવધારણ રહિત 'સ્યાત્' પદથી લાંછિત છે તે સર્વ નય એકઠા કરીએ તો સમ્યક્ત્વ છે, જિન સિદ્ધાંત છે' જેવી રીતે અલગ અલગ પ્રત્યેક નય મિથ્યાત્વ હેતુ છે, તો પછી વિષ કણિકાની જેમ સર્વ એકત્ર થતાં મિથ્યાત્વ હેતુ કેમ નહિ ?—એ શંકાનું પરમ સુંદર યુક્તિસંગત સમાધાન કર્યું છે કે- પરસ્પર વિરોધી જૂદા જૂદા નયોરૂપી વિષની કણીઓ પણ જૈનસાધુરૂપ **પ્રૌઢ મંત્રવાદીના સાપેક્ષવાદરૂપ પ્રયોગથી** અવિરોધરૂપ નિર્વિષપણાને પામે છે, અને ભક્તજનોના ભવ આદિરૂપ કોઢ આદિથી પીડિતને સર્વદા મહાદિ ટળવારૂપ અમૃતરૂપે પરિણમે છે '

નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ

આ ગ્રંથનો બીજો નિબંધ નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ છે
આ લેખના પુરોભાગમા મર્હૂમ શ્રી મનસુખભાઈએ ન
વિષય પરત્વે માર્મિક અને મનનીય સૂચન કર્યું છે કે—
'અત્રે તો સ્વવિચારણા માટે સમજાતો આ શાસ્ત્રીય વિષ
જણું છું ક્વચિત્ તેનો જેને હાલ ખપ ન લાગતો
હોય તેને આ વિષય નીરસ લાગશે તથાપિ એની ઉપકારિતા
ઉપયોગિતા કંઈ ન્યૂન નથી થતી તેના થોડા પણ જિજ્ઞા
સુઓને એ સુરસ લાગશે છેવટ માટે તો બધાને એવ
વિષયો ઉપયોગી છે ' નય વિષયના અભ્યાસી તત્ત્વરસિ
જનને ઉપયોગી આ સંક્ષેપ નોંધ સંવત્ ૧૬૬૦ શ્રીએ શ્રી દેવસે
નાચાર્ય કૃત આલાપપદ્ધતિ અનુસાર તૈયાર કરેલ જણાય છે

આ પ્રસ્તુત નિબંધમા પણ પ્રાય નયપ્રદીપમા ચર્ચ
ચેલા વિષયોનું જ વર્ણન હોઈ તે ગ્રંથના ભાવને પુષ્ટ ક
છે જેમકે—ષડ્ દ્રવ્ય, સત્ સ્વરૂપ, દ્રવ્યના ૧૦ સામાન્ય ગુણ
૧૬ વિશેષ ગુણ, સ્વભાવ પર્યાય, વિભાવ પર્યાય, વ્યંજ
પર્યાય, દ્રવ્યના ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવ અને ૧૦ વિશે
સ્વભાવ, નય અને પ્રમાણ, દ્રવ્યાર્થિક નયના ૧૦ ભેદ
પર્યાયાર્થિકના ૬ ભેદ, નૈગમાદિ સાત નયના ભેદ, ઉપન
અને તેના ભેદ-પ્રતિભેદ,-ઇત્યાદિ વિશદ શૈલીથી અત્ર નિરૂ
પણ કરેલ વિષયો આ નય પ્રદીપ ગ્રંથની પાઠ્ય પુસ્ત
તરીકેની ઉપયોગિતામા એક વધારો કરે છે

ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર સપ્ત નય વ્યાખ્યા

આ ગ્રંથનો ત્રીજો લેખ ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર નૈગમાદિ સાત નયની વ્યાખ્યા એ છે સદ્દ૰ શ્રીએ પોતાની નોંધમાં નવ અભ્યાસાર્થે મહાપરિશ્રમે સંગૃહીત કરેલ પૃથક્ પૃથક્ નોંધ પરથી સંશોધિત કરી, મે આ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ અભ્યાસીને ઉપયોગી જાણી અત્ર જેમ છે તેમ આપી છે મહામતિ મહાત્માઓએ એ જ વિષયની ભિન્ન છતાં અભિન્ન વ્યાખ્યા કરવામાં કેવો બુદ્ધિવૈભવ દાખવ્યો છે તેની અત્ર સાનંદ પ્રતીતિ થવા સાથે સુજ્ઞ જિજ્ઞાસુને ઓપાદન કરે છે, અને આ વિષયનો તુલનાત્મક પૃથક્કરણાત્મક (Comparative & analytical) સંશોધન અભ્યાસ (Research Study) કરવા ઇચ્છનાર ખંતીલા વિદ્યાર્થીને વિપુલ સામગ્રી પૂરી પાડે છે આ પરથી સદ્દ૰ **શ્રી મન સુખભાઇનું** આ વિષયનું પરિશીલન-અવગાહન કેટલું ઊંડું અને તલસ્પર્શી હશે, તેનો ખ્યાલ આવી, તેમની બહુશ્રુતતાને માટે કોઇને પણ બહુમાન ઉપજાવે એમ છે

આમ સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથનો પરિચય આપ્યો અનભિજ્ઞને પ્રથમ દૃષ્ટિએ શુષ્ક અને કઠિન જણાતા નય વિષયને સદ્દ૰ લેખકે જેમ બને તેમ રસિક અને સરલ બનાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કર્યો અત્ર પ્રતીત થશે કોઈ કોઈ બુદ્ધિમંતોની પણ જ્યાં ચાંચ બૂડતી નથી, એવા વિષયમાં અત્યંત અંતઃ પ્રવેશ કરી, ઊંડું તત્ત્વગવેષી અવગાહન કરી, ઉત્તમ અર્થ રત્નો ખોળી કાઢવા એ કાંઇ જેવા તેવા પુરુષાર્થ-કૌશલ્યનું

કામ નથી, એ આવા વિષયમા કૃતશ્રમ સજ્જનો સહેજે સમજી શકે છે

આ નયવાદ મા ા ગાસ્ત્રીય સ્મનો (Academic interest) કે વાદવિવાદ (controversy) નાગેનો વિષય નથી, પણ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા અને પરમાર્થ પામવા માટે ની અનુપમ યુક્તિવાળી ઘવ સમન્વયકારી સુદર યોજના છે, અને એ જ તેની ચમત્કારૂ ઉપયોગિતા (Practical utility) છે કારણ કે વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે નય શબ્દ 'ની' (To lead દોરી જવુ-લઇ જવુ) ધાતુ પરથી નિકળ્યો હોઇ, નય એટલે આ ા ને આગળ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રત્યે દોરી જાય-લઇ જાય તે નય અને આ જ અર્થ પ્રમાણે આપણે ઉપર જોયું તેમ નૈગમાદિ નય પ્રકાર ઉત્તરોત્ત સૂક્ષ્મબોધ છે એટને આ નયનો પ્રયોગ વસ્તુના ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ પરમાર્થ પ્રત્યે લઇ જવા માટે આત્માર્થીને અવશ્ય ઉપયોગી-ઉપકારી થઇ પડે છે આત્માની ગુણદશારૂપ વિકાસક્રમમા અને પ્રભુભક્તિથી પ્રાપ્ત ભાવનેવારૂપ આ મપ્રગતિ આદિમા નૈગમાદિ સાત નયની કેવી સુદર રસપ્રદ અને બોધપ્રદ પરમાર્થ ઘટના કરી શકાય ે તેના બે ઉત્તમ ઉદાહરણ—(૧) આત્મામા નયઘટના, અને (૨) પ્રભુભક્તિમા નય ઘટના— અત્રે રજૂ કરી શકાયા છે—જેનુ પરમાર્થભાવન તત્ત્વરસિક સજ્જનોને આનદપ્રદ થઇ પડશે !

૧-૮-૪૮
૫ ચોપાટી ર. મુબઇ, ૭ — ભગવાનદાસ મન સુખભાઇ મહેતા

આત્મામાં નયઘટના

એવંભૂત દૃષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર
ઋજુસૂત્ર દૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિ કર
નૈગમ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ કર
એવંભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર
સંગ્રહ દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર
વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા
એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર
શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા
એવંભૂત દૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર
સમભિરૂઢ દૃષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર
એવંભૂત દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા
એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દૃષ્ટિ શમાવ
ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
(પત્રાંક, ૫૪)

[શ્રીમદે સ્વ આત્મા પર અદ્ભુત રીતે ઘટાવેલા આ અસ નયની ગહન અર્થઘટનાવાળા ઉપરોક્ત સૂત્રો પરમ આશય ગભીર છે આ નયસૂત્રોનો ભાવાર્થ સમજાવવા માટે એક જિજ્ઞાસુ મુનિએ મને પૂછતા, આનો જે યત્કિંચિત સ્વ-૫ પરમાર્થ મને યથામતિ સમજાયો તે મે તેમને લખી મો કલ્યો હતો તે અત્ર પ્રસગથી આપ્યો છે —]

૧ 'એવભૂત દ્રષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર '

જેવા પ્રકારે શુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્માની એવભૂત શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્થિતિ છે, તે દષ્ટિ લક્ષમા રાખી ઋજુસૂત્રપણે— વર્ત્તમાન પર્યાયમા તથાપ્રકા સ્થિતિ કર! એટલે કે વર્ત્તમાનમા શુદ્ધ સ્વરૂપમા વર્ત્ત

'ઋજુસૂત્ર દ્રષ્ટિથી એવભૂત સ્થિતિ કર '

અને વર્ત્તમાન પર્યાયની—ઋજુસૂત્રની દષ્ટિએ પણ જેવા પ્રકારે આત્માનું એવભૂત શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ છે, તેવા પ્રકારે સ્થિતિ કર! અથવા વર્ત્તમાન વ્યવહારરૂપ આચરણની દષ્ટિએ પણ જેવું શુદ્ધ આ સ્વરૂપ છે તેવી સ્થિતિ કર! શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થ થા!

૨. 'નૈગમ દ્રષ્ટિથી એવભૂત પ્રાપ્તિ કર '

નૈગમ દષ્ટિથી એટલે કે જેવા પ્રકારે ચૈતન્યલક્ષણથી આત્મા લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી વ્યવહારાય છે, તે દષ્ટિથી—લક્ષમા રાખી એવભૂત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપે સ્થિતિ કર! અથવા નૈગમ એટલે જેવા પ્રકારે વી [illegible] જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ મોક્ષસાધક વ્યુ

વહાર લો-પ્રસિદ્ધ છે, તે દૃષ્ટિથી-તથારૂપ વ્યવહાર આચરણની દૃષ્ટિથી એવભૂત એટલે કે જેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપ છે તેવા પ્રકારે થા! આ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર આચરીને પણ નિરતર એવભૂત-યથોક્ત આત્મસ્વરૂપ પામવાનો જ લક્ષ રાખ!

'એવભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર'

અને એવભૂત દૃષ્ટિથી એટલે સાધ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને નિરતર લક્ષમા રાખી નૈગમથી ચૈતન્યલક્ષણ આત્માને વિશુદ્ધ કર! અથવા લોકપ્રસિદ્ધ મોક્ષસાધક વ્યવહારને વિશુદ્ધ કર!

૩ 'સગ્રહ દૃષ્ટિથી એવભૂત થા'

સામાન્યગ્રાહી એવા સગ્રહનયની દૃષ્ટિથી એવભૂત થા! સગ્રહનયની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ સર્વ જીવ સત્તાથી સિદ્ધ સમાન છે 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ'—આ દૃષ્ટિ લક્ષમા રાખી એવભૂત થા! અર્થાત્ જેમ આત્મસ્વરૂપ છે તેવી સ્થિતિને પામેલો થા! એવો સ્વરૂપસ્થ થા!

'એવભૂત દૃષ્ટિથી સગ્રહ વિશુદ્ધ કર'

એવભૂત અર્થાત્ જેવુ યથાસ્થિત શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવી દૃષ્ટિથી-તે અપેક્ષા દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખી સગ્રહ અર્થાત્ જે પોતાની સ્વરૂપ સત્તા છે તે વિશુદ્ધ કર! એટલે કે-શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ લક્ષમા રાખી તેને અનુકૂળ શુદ્ધ વ્યવહારનું એવુ અનુષ્ઠાન કર, કે જેથી કરીને—જે સાધન વડે કરીને તે એવભૂત આત્માસ્વરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય

૪ 'વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા'

વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એટલે પરમાર્થસાધક વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા' શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યે જા' કારણ કે સર્વ વ્યવહાર-સાધનનું અંતે સાધ્ય સ્વરૂપસિદ્ધિ છે

'એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર'

એવંભૂત—નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર' એવી ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશા ઉત્પન્ન કરતા જા, કે જેથી પછી વ્યવહાર-સાધનની વિનિવૃત્તિ થાય, અપેક્ષા ન રહે (કારણકે-સમસ્ત વ્યવહાર નિશ્ચયની સિદ્ધિ માટે છે તેની સિદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વ્યવહારની નિવૃત્તિ થાય છે)

૫ 'શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા'

શબ્દ દૃષ્ટિથી એટલે આત્મા શબ્દના ખરેખર અર્થમાં એવંભૂત—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે જા' દાખલા તરીકે— જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પ્રત્યે ગમન-પરિણમન કરે તે આત્મા, એમ 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ છે આ શબ્દના યથાર્થ અર્થરૂપ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી એવંભૂત પ્રત્યે જા' શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ'

'એવંભૂત દૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર'

એવંભૂત—શુદ્ધ સ્વરૂપલક્ષી દૃષ્ટિથી શબ્દને-યથાર્થ અર્થરૂપ 'આત્મા' નામધારી શબ્દને નિર્વિકલ્પ કર' અર્થાત્ 'આત્મા' શિવાય જ્યાં બીજો કોઈ પણ વિકલ્પ પૂર્ણ

નથી એવો કર! નિર્વિકલ્પ આત્મધ્યાનને-શુક્લ ધ્યાનને પામ!

૬ 'સમભિરૂઢ દ્દષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક'

સમભિરૂઢ—નિશ્ચય સ્વરૂપની સાધનામાં સમ્યક્‌પણે અભિરૂઢ-અતિ ઊંચે ચઢેલ, ઉચ્ચ ગુણસ્થાન સ્થિતિને પામેલ એવી દ્દષ્ટિથી, એવંભૂત એટલે જેવા પ્રકારે મૂળ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે અવલોક! જો! કારણકે સમભિરૂઢ સ્થિતિવાળાને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ એવંભૂત આત્મદર્શન—કેવલદર્શન થાય છે.

'એવંભૂત દ્દષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર'

એવંભૂત—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દ્દષ્ટિથી સમભિરૂઢ-આત્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્‌પણે અત્યંત આરૂઢ, એવી પરમ યોગાભ્યાસ પર્યન્ત સ્થિતિ કર! સ્વરૂપારૂઢ થા! યોગારૂઢ સ્થિતિ કર!

૭ 'એવંભૂત દ્દષ્ટિથી એવંભૂત થા'

એવંભૂત દ્દષ્ટિથી—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દ્દષ્ટિથી લક્ષમાં રાખી એવંભૂત થા! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જેણે સ્થિતિ કરી છે એવો સ્વરૂપસ્થિત થઈ જા!

'એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દ્દષ્ટિ શમાવ'

અને આવા પ્રકારે એવંભૂત સ્થિતિથી—યથાસ્થિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિથી એવંભૂત અર્થાત્ આત્મસ્વરૂ-

સ્થિતિની દૃષ્ટિ શમાવ! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જે ત્હારૂં સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ હતુ, તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમા તા તુ હવે સ્થિત થઈ ચૂક્યો છે, એટલે હવે જૂદી એવી એવભૂત દૃષ્ટિ રહી નથી દૃષ્ટિ અને સ્થિતિ બન્ને એકરૂપ–એકાકાર થઈ ગયા છે, એકમેકમા સમાઈ ગયા છે, તન્મય થઈ ગયા છે, એટલે હવે એનુ અલગ–જૂદુ પડખુ કરવાપણુ રહ્યુ નથી, 'દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૃષ્ટિ' તે ઉત્પન્ન કરી દીધી છે માટે હે પરબ્રહ્મ! હવે તે એવભૂત દૃષ્ટિને પણ સમાવી દે, કારણકે તે તુ જ છો દૃષ્ટિ અને સ્થિતિની એકરૂપતારૂપ, પરમ સિદ્ધ અભેદરૂપ, પરમ નિશ્ચયરૂપ તે જ પરમ યોગદશાને તુ પામ્યો છે

—ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા



વિષયાનુક્રમણિકા

નય પ્રદીપ



ॐ श्री वीतरागाय नमः

શ્રીમાન્ યશોવિજયગણી કૃત

નય પ્રદીપ

મંગલાચરણ

ऐन्द्रादिप्रणतं देवं ध्यात्वा सर्वविदं हृदि।
सप्तभङ्गनयानां च ग्रन्थे विस्तरमाश्रुत॥

પ્રદીપકાર શ્રીમાન યશોવિજયજી મંગલાચરણરૂપે પ્રકાશે છે કે—જેને સુરેન્દ્ર ઈન્દ્ર આદિ પણ પ્રણમે છે, એવા સર્વજ્ઞ દેવને હૃદયમાં ધ્યાવીને, **સપ્તભંગી** આદિ નયોનો વિસ્તાર મેં જાણ્યો છે તેમ, અથવા આગમને અનુસરીને કહીશ.

(૧) સપ્તભઙ્ગી

સપ્તભંગી શા માટે જાણવી?

જૈનોએ પ્રથમ **સપ્તભંગીનું** સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ, કેમકે સપ્તભંગી જ તેઓના **પ્રમાણની** ભૂમિકા રૂપે છે અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાન સપ્તભંગી વડે જ થાય છે, પ્રમાણના પાયારૂપ અથવા પ્રથમ પગથીઆરૂપ સપ્તભંગી જ છે. દમવા મુશ્કેલ એવા જે પરવાદીઓના વાદરૂપ હાથી તેને પકડી અંકુશમાં આણવા ઈચ્છતા, તેમજ પોતાના (જૈન) સિદ્ધાંતના રહસ્યના જિજ્ઞાસુ એવા શ્રેષ્ઠ વાદીઓ સમ્યક્ પ્રકારે સપ્તભંગીનો અભ્યાસ કરે છે આ માટે કોઈ આચાર્યે કહ્યું છે કે —

'या प्रश्नाद्विधिपर्युदासभिदया बाधच्युता सप्तधा,
धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचना नैकात्मके वस्तुनि।
निर्दोषा निरदेशि देव भवता सा सप्तभंगी यया
जल्पञ्जल्परणाङ्गणे विजयते वादी विपक्षं क्षणात्॥'

હે! દેવ! પ્રશ્નવશાત્ આપે અનેકાત્મક (અનંત ધર્મ વાળી) વસ્તુમા એકેક ધર્મની અપેક્ષાએ વિધિ અને નિષેધ (પર્યુદાસ)ના ભેદ વડે, (સંશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાય એ) બાધ રહિત, નિર્દોષ એવી જે સાત પ્રકારની વચન રચના કરી તે સપ્તભંગી છે, કે જે સપ્તભંગી વડે વાદરૂપી રણક્ષેત્રમા વાદી પ્રતિવાદી ઉપર એક ક્ષણમા વિજય પામે છે ×

'શબ્દ'ના પણ સાત ભંગ

તેમજ આ શબ્દ યત્કિંચિત્ (કથંચિત્) સદંશ અને યત્કિંચિત્ (કથંચિત્) અસદંશ એ બે ભાગ વડે પોતાના અર્થનુ પ્રતિપાદન કરતો સપ્તભંગ (સાત ભાગા)ને જ પામે છે એજ બતાવતુ આ સૂત્ર છે --

'सर्वत्राय ध्वनिर्विधिनिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधान सप्तभङ्गीमनुगच्छतीति।"—પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ૪-૧૦

અર્થાત્-સર્વત્ર આ ધ્વનિ (શબ્દ) વિધિ-નિષેધ વડે કરીને પોતાના અર્થને કહેતા સપ્તભંગીને પામે છે

સપ્તભંગીનુ સ્વરૂપ લક્ષણ

એનુ સ્વરૂપ લક્ષણ કહીએ છીએ —

× એક વસ્તુના બે ધર્મ આગે પ્રશ્ન કરીને એક વસ્તુના અનંત ધર્મ તેમાંથી એક ધર્મ એ પ્રશ્ન કરીને એક ધર્મ એ સાત જ પ્રશ્ન કરી શક, તેથી તેના ઉત્તરરૂપે સાત પ્રકારના વાક્ય તે સાત ભંગ।

"एकत्र वस्तुनि एकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गीति ॥" —प्र. न. त. ४-१४

અર્થાત્—જીવાજીવાદિ એક પદાર્થના એકેક **ધર્મ** અંગે પ્રશ્ન કરીને, બધા પ્રમાણથી અબાધિત ભિન્ન વિધિ-પ્રતિષેધ અને અભિન્ન વિધિ-પ્રતિષેધરૂપ વિભાગ કરી, 'સ્યાત્' શબ્દથી અંકિત એવો જે સાત પ્રકારે વચનનો ઉપન્યાસ (કહેવું) કરવો, તે **સપ્તભંગી** જાણવી +

+ જુઓ એ વ્યાખ્યા સમજવા એક જીવ પદાર્થ લઈએ જીવના અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ નિત્યત્વ અનિત્યત્વ, એકત્વ અનેકત્વ આદિ અનેક ધર્મ છે તેમાંથી એક અસ્તિત્વ ધર્મ લઈએ અને એ અંગે પ્રશ્ન પૂછીએ કે 'अस्ति किं जीवः ?' – જીવ છે શું ? હવે જીવના આ 'અસ્તિત્વ' અંગેના પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ જવાબ **સપ્તભંગી** વડે જ મળી શકે. તે વ્યાખ્યામાં બતાવેલી રીતે એ પ્રશ્ન ઉપર સાત ભાંગાની યોજના કરીએ —

(બધા પ્રમાણથી અબાધિત અર્થાત્ જે ઉત્તર આપીએ તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રમાણનો અથવા સંશય કે વિપર્યય કે અનધ્યવસાયનો વિરોધ ન આવવો જોઈએ એ ઉત્તર યથાસ્થિત આવવો જોઈએ) **વિધિ** એટલે 'કથંચિત્ હા' **નિષેધ** એટલે 'કથંચિત્ ના' એક વખત વિધિ (કોઈ અપેક્ષાએ હા) જુદો (ભિન્નવિધિ) બીજી વખત **નિષેધ** (કોઈ અપેક્ષાએ **ના**) જુદો (ભિન્ન નિષેધ) ત્રીજી વખત વિધિ-નિષેધ (કોઈ અપેક્ષાએ ક્રમે કરી હા ના) સાથે (અભિન્ન વિધિ-નિષેધ) ચોથી વખત યુગપત્ વિધિ-નિષેધ, માટે **અવક્તવ્ય** પાંચમી વખત વિધિ હોવા છતાં પાછો યુગપત્ વિધિ-નિષેધ હોઈ **વિધિ+અવક્તવ્ય** છઠ્ઠી વખત નિષેધ હોવા છતાં યુગપત્ વિધિ-નિષેધ હોઈ નિષેધ+અવક્તવ્ય સાતમી વખત ક્રમે કરી વિધિ

ટિપ્પણ—**વિધિ** એટલે **સદંશ** (સત્+અંશ, સ્યાત અસ્તિ કથંચિત, હા, કોઈ અપેક્ષાએ છે)

પ્રતિષેધ એટલે **અસદંશ** (અસત્+અંશ, સ્યાન્નાસ્તિ કથંચિત, ના, કોઈ અપેક્ષાએ નથી) **નિષેધ, પર્યુદાસ**

૧ પદાર્થ તો ઘણા છે, એટલે પદાર્થસમૂહના સદંશ, અસદંશ ધર્માદિ અનેક પ્રકારના વિભાગ કરવાથી તો અનંતભંગીનો પ્રસંગ આવે, એ દૂર કરવા સૂત્રકારે **पत्र**, તેમજ સૂત્રના અર્થમાં **એક** (ગમે તે એક વસ્તુ) ગ્રહણ કરેલ છે

૨ તેમજ—અનંત ધર્મ સંયુક્ત એવા એક જીવા જીવાદિ વસ્તુના અનંત ધર્મ અંગે પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તો

-નિષેધરૂપ હોવા છતાં પાછો યુગપત્ વિધિ-નિષેધરૂપ હોય **વિધિ-નિષેધરૂપ અવક્તવ્ય**

(૧) જીવ સત્ છે (સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ)

(૨) જીવ અસત્ છે (પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ)

(૩) જીવ સત્ છે અને (પુનઃ ક્રમે કરી) અસત્ છે

(૪) જીવ સત્ અસત્ બન્ને યુગપત્ છે (પણ એ બંને ધર્મ યુગપત્ કહ્યા ન જાય માટે અવક્તવ્ય)

(૫) જીવ સત્ હોવા છતાં પાછો યુગપત્ 'સત્ અસત્' અ[illegible]સત્ અવક્તવ્ય

(૬) જીવ અસત્ હોવા છતાં પાછો , અસત્ અવક્તવ્ય

(૭) જીવ ક્રમે કરી સત્ અસત્ હોવા છતાં પાછો , સત્ અસત્ અવક્તવ્ય

ત્યા પણ અનતભંગનો સભવ છે, તેની વ્યાવૃત્તિ માટે (તે દૂર કરવા માટે) સૂત્રકારે एकैकधर्मपर्यनुयोग તેમજ સૂત્રના અર્થમા એકેક ધર્મ અગે, એમ ગ્રહણ કરેલ છે એટલે એવો નિયમ છે કે–અનત ધર્મ સયુક્ત અનત પદાર્થ છતા પણ, પ્રતિ પદાર્થે પ્રતિ ધર્મ અગે પ્રશ્ન કરવામા આવે, ત્યારે વસ્તુના એકેક ધર્મમા એકેક સપ્તભગી થાય અનત ધર્મની વિવક્ષા કરતા (એક ધર્મની એક સપ્તભગી, તેમ અનત ધર્મની અનત સપ્તભગી એ પ્રમાણે) તેવી સપ્તભગી પણ નાનાકલ્પ (અનત) થશે જે અમને અભીષ્ટ જ છે, અને એ સૂત્રકારે કહ્યુ છે —

"विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्याय वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनां सम्भवात् प्रतिपर्याय प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवादिति ॥ ' પ્ર ન ત ૭–૩૮, ૩૯

અર્થાત્—વિધિ નિષેધ પ્રકારની અપેક્ષાએ વસ્તુના દરેક પર્યાય (ધર્મ) મા સાત ભાગાનો જ (અનત ભાગાનો નહિ જ) સભવ છે, કેમકે દરેક ધર્મ અગે (પ્રતિપર્યાયે) સાત જ પ્રશ્ન થઇ શકે, (એથી વધારે નહિ જ), એટલે વસ્તુના પ્રતિધર્મે એક, એમ અનત ધર્મને અગે અનત સપ્તભગી થઇ શકે, (પણ અનતભગી તો નહિ જ)

સપ્તભગીનુ લક્ષણ કહ્યુ, હવે એનુ સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ –

(૧) स्यादस्त्येव सर्वमिति सद्दराय कल्पनाविभजनेन प्रथमो भङ्गः।

અર્થાત્–કોઇ ધર્મની અપેક્ષાએ સપૂર્ણ વસ્તુ છે જ, એવુ જે વિધિ (સત્ અશ) ધર્મની કલ્પનાની મુખ્યતાએ કહેવુ, તે પ્રથમ ભગ ૧

(૨) स्यान्नास्त्येव सर्वमिति पर्युदासकल्पनाभिजननेन द्वितीयो भङ्गः ।

અર્થાત્—કોઇ ધર્મની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ વસ્તુ નથી જ એવું જે નિષેધ (પર્યુદાસ અથવા અસદ્દશ) ધર્મની મુખ્યતાએ કહેવું, તે બીજો ભંગ ૨

(૩) स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमेण सदृशासदृशकल्पनाभिजननेन तृतीयो भङ्गः ।

અર્થાત્-કોઈ અપેક્ષાએ છે જ અને કોઈ અપેક્ષાએ નથી જ, એમ ક્રમવાર વિધિ-નિષેધની કલ્પનાને મુખ્ય કરી કહેવું, તે ત્રીજો ભંગ ૩

(૪) स्यादवक्तव्यमेवेति समसमये विधिनिषेधयोरनिर्वचनीयत्वापनाकल्पनाभिजननया चतुर्थो भङ्गः ।

અર્થાત્-કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ અવક્તવ્ય જ છે, એવું સમસમયે (યુગપત્–એકી સાથે) વિધિ-નિષેધની મુખ્યતા કરીને કહેવું, તે ચોથો ભંગ ૪

(૫) स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिप्राधान्येन युगपद्विधिनिषेधानिर्वचनीयत्वापनाकल्पनाभिजननया पञ्चमो भङ्गः ।

અર્થાત્-કોઇ અપેક્ષાએ વસ્તુ છે, પણ અવક્તવ્ય છે,- એવું વિધિની મુખ્યતાએ અને યુગપત્ વિધિ-નિષેધની મુખ્યતાએ કહેવું, તે પાંચમો ભંગ ૫

(૬) स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधप्राधान्येन युगपद्विधिनिषेधानिर्वचनीयकल्पनाभिजननया षष्ठो भङ्गः ।

અર્થાત્-કોઇ અપેક્ષાએ વસ્તુ નાસ્તિરૂપ હોવા છતા પણ જ્યારે અવક્તવ્ય થાય છ, ત્યારે નિ। વર્મની મુખ્યતાને લઇ અને વિધિ-નિષધ બનેની એક સાથે મુખ્યતાને લઇને છઠ્ઠો ભગ થાય છે ૬

(૭) स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमवति क्रमात् सदसद्भावप्राधान्यकल्पनया युगपद्विधिनिषधाभ्यां च नीषद्यापनाकल्पनाविभजनया च सप्तमा भङ्ग ।

અર્થાત્-કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ અસ્તિ-નાસ્તિ તથા અવક્તવ્યરૂપ છે, એવુ સાતમો ભગ કરે છે તે એવી રીત કે જ્યારે ક્રમવાર પણ વિધિ-નિષેધની મુખ્યતા ** છે, અને યુગપત પણ વિધિ-નિષધની મુખ્યતા કરે છે, ત્યારે ક્રમવાર અસ્તિ-નાસ્તિ હોઇને પણ, એ જ વખતે યુગપત બને ધમ, વિધિ અને નિષેધની મુખ્યતા કરી કવચિત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવકતવ્યરૂપ થાય છે

પ્રથમ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક પ્રથમ ભગ પ્રકટ કરે છે —

વિધિની પ્રધાનતાને લઈ પહેલો ભગ થાય છે 'स्यात्' એ અવ્યય છે અને અનેમતનું ઘોતક (જણાવનારૂ, પ્રકાશક) છે, એનો અર્થ કથચિત્ થાયછે स्याद् अस्ति घट એટલે કથચિત છે જ, કોઇ અપેક્ષાએ છે જ, કઈ અપેક્ષાએ? તો કે સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ, સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેમજ स्यान्नास्ति घट એટલે કથચિત નથી જ, કોઇ અપેક્ષાએ નથી

જ, કઈ અપેક્ષાએ? તો કે પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ, અને પરભાવની અપેક્ષાએ? જેમકે ઘડો આદિ

કોઈ પ્રન્તે અર્થાત્ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ ચતુષ્ટયને લઈ ઘટાદિ વસ્તુ ' અસ્તિ ' રૂપ જ છે, અને અન્ય વસ્તુ સબંધી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ ચતુષ્ટયીને લઈ ઘટાદિ 'નાસ્તિ' રૂપ જ છે, તે આ પ્રમાણે —

ઘડો છે, તે **દ્રવ્યથી** પાર્થિવ દ્રવ્યનો છે, જલદ્રવ્યનો નથી જલાદિરૂપે નથી

" , **ક્ષેત્રથી** પટણાનો છે, કનોજનો નથી

" " **કાળથી** શિશિર ઋતુનો છે, વસંતનો નથી

" " **ભાવથી** રાતો છે, પીળો નથી

એ પ્રમાણે બીજા સાથે પણ જાણવા ઘડો સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અસ્તિ છે પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત 'નથી' એવો ઉલ્લેખ થયો

(હવે પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પણ જો વસ્તુ ' હોય ' તો) અન્ય પદાર્થને અન્ય પદાર્થના રૂપની પ્રાપ્તિ હોય, તો પદાર્થના સ્વરૂપની હાનિનો પ્રસંગ આવે (માટે પદાર્થ સ્વજાતિની અપેક્ષાએ કથંચિત સત છે, પરજાતિની અપેક્ષાએ કથંચિત અસત છે, એ સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું)

(હવે સ્યાદસ્તિ એવ સ્યાન્નાસ્તિ એવ એમાં જે એવ છે તે) એવકારથી ગ્રાહ્ય પ્રકારનો ભંગ (અન્ય પ્રકારનો નહિ) એવો નિશ્ચય (અવધારણ) થાય છે, અને અવ

ધારણ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, (કથંચિત્ આ અપેક્ષા
આમ જ છે, અથવા આમ નથી જ એવો) નિશ્ચય ન કર
વામાં આવે તો કોઈ જગ્યાએ તેનું કહેવું એ નહિ કહે
પરિણામ છે+

અવધારણ અર્થે જેમ અસ્તિ સાથે એવ મૂકવા
કહ્યું, તેમજ 'સ્યાત્' એ પદ પણ અવશ્ય યોજના જોઈએ

+ આ માટે કહ્યું કે—

' वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये।
कर्तव्यमन्यथानुक्तसमत्वात्तस्य कुत्रचित् ॥ '

અર્થાત્— વાક્યમાં જે અ… થી તે ર કર
અને અની… અર્થ … , … (જ) … નિ
કરવો જ જોઈએ જો એમ ન કરવામાં … તો જે …
તે જે … થી, તેના સમાન …

… આપણે એમ … હોય આ જગ્યાએ …
છે બીજું … નથી તો આપણે … આ
(… જ, … નિશ્ચય) … જોઈએ …
'… સિવાય બીજું કોઈ … નથી' એમ … સમજા…
આ જગ્યાએ … જ છે એ વાક્યમાં જકારરૂપ અવધારણ
સહજ સમજાઈ ગયું બીજું … આ નથી પણ
જકારરૂપ અવધારણ વિના … એમ જ કહ્યું હોત આ જગ્યા
… ', તો … સિવાય બીજું નથી એવો …
… સમજાત અથવા … સિવાય બીજું … છે એવો અનિ

કેમકે 'अस्ति एव घट ' ઘડો છે જ એમ (અસ્તિ ધર્મનો) ઘડો હોવાનો નિશ્ચય તો થઈ જાય છે, પણ ઘડો જ છે, બીજુ કાઇ નથી એવો 'નાસ્તિ ધર્મ'નો નિશ્ચય નથી થતો, કેમકે નિશ્ચયવાચક 'જ' 'છે' ને લગાડયો છે, (છે જ, એમ), ઘડાને નહિ, એટલે અન્ય વસ્તુઓથી ઘડાનો ભેદ પ્રતીત થવો દુર્લભ છે, એટલા માટે 'સ્યાત્' શબ્દ લગાડીને પ્રત્યેક વાક્ય બોલવુ જોઈએ 'સ્યાત્' શબ્દ યોજવાથી એ ફળ આવે છે, કે 'વિધિ' અથવા 'નિષેધ'ની મુખ્યતાથી જે વસ્તુ અંગે કહેવામા આવે, તે જ વસ્તુઓનો વિધિનિષેધ થશે, બીજીનો નહિ જેમકે–આ ઘડો જ છે, બીજુ કાઇ નહિ, –આમા આ વિધિ વાક્યથી ઘડાનો જ વિધિ થયો, અન્ય સર્વનો નિષેધ થયો પણ જો 'છે'ની સાથે 'જ' યોજવામા આવે, અર્થાત્ 'ઘડો છે જ એમ કહેવામા આવે, તો અમુક વસ્તુ 'અસ્તિ'રૂપે (હોવા રૂપે) કહી તે હોવા રૂપે જ છે, 'નાસ્તિ' રૂપે (નહિ હોવા રૂપે) નથી, અથવા 'નાસ્તિ' રૂપે કહી, તે 'નાસ્તિ'રૂપે જ છે, 'અસ્તિ' રૂપે નથી આમ પ્રતિનિયત સ્વરૂપની ઉપપત્તિ નહિ થાય, કેમકે ઘટને સ્ત ભાદિકપણે અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થાય માટે ઘટની પ્રતિનિયત સ્વરૂપની પ્રતિ પત્તિ અર્થે 'સ્યાત્ એ અવ્યય પણ જોડવામા આવે છે એ 'સ્યાત્'નો પ્રયોગ કરવાથી અમુક (જેમ કે ઘટ) સ્યાત્ અથવા કથંચિત્ અથવા સ્વજાતિની અપેક્ષાએ છે જ, અન્ય જાતિ (પરદ્રવ્યાદિ) ની અપેક્ષાએ નથી, એવો નિર્દોષ અર્થ (એવુ પ્રતિનિયત સ્વરૂપ પમાય છે) સમજાઇ જાય છે

હવે, જેમ અયોગાદિ વ્યવચ્છેદક (અન્યનો નિષેધ

કરનાર) 'એવ' અથવા 'જ' શબ્દના મુખથી ઉચ્ચાર ન કરવામાં આવે તો પણ વાક્યમાં એના જેવા હોય તેના જ અભિપ્રાય વિકાર પુરુષ ઉપરથી સમજી લે છે, તેમ જ 'સ્યાત્' શબ્દનો મુખથી પ્રયોગ ન કર્યો હોય ત્યાં પણ તે ઉપરથી સમજી લેવો આ માટે કહ્યું છે —

"सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात्प्रतीयते ।
यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः ॥"

અર્થાત્— અથવા સ્યાત્ આ (સ્યાત્ શબ્દ)નો પ્રયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં પણ તેના (સ્યાત્ પદના) જાણકાર અયોગાદિવ્યવચ્છેદક એવકારની પેઠે, સર્વત્ર અર્થ ઉપરથી તેની પ્રતીતિ કરી લે છે માટે 'એવ'કાર અને 'સ્યાત્'કાર એ બન્નેનો પ્રયોગ સાત ભંગમાં ગ્રહણ કરવો×

આ પ્રથમ ભંગ વિધિપ્રધાન હોવાથી વિધિરૂપ જ છે

પ્રથમ ભંગ સમાપ્ત

× કોઈ એમ કહે કે 'સ્યાત્' એ અનેકાન્તપ્રકાશક અવ્યય છે એમાં કથંચિત્ વસ્તુના ધર્મોનો પ્રકાશ થઈ જાય છે તો પછી 'અસ્તિ' 'નાસ્તિ' આદિ શબ્દોના પ્રયોગની શી જરૂર છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે 'સ્યાત્' શબ્દથી અનેક ધર્મોનો સામાન્યરૂપે બોધ થાય છે વિશેષરૂપે નહિ માટે વિશેષરૂપે બોધ કરવા અર્થે 'અસ્તિ' આદિ શબ્દોના પ્રયોગની જરૂર છે એ માટે કહ્યું છે કે —

'स्याच्छब्दादप्यनेकान्तसामान्यस्यावबोधने ।

દ્વિતીય ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક બીજો ભંગ પ્રકટ કરે છે—

'स्यात् नास्ति एव'—કથંચિત્ વસ્તુ નથી જ, એમ નિષેધમુખ્ય કલ્પના વડે આ બીજો ભંગ થાય છે.

સાધ્યના સદ્ભાવે જે નિશ્ચયપણે 'અસ્તિ' રૂપ કહેવાય છે, તે જ સાધ્યના અભાવે સાધનના 'નાસ્તિ' રૂપ કહેવાય છે જેમકે—ઘટ સ્વદ્રવ્ય ચતુષ્ટય વડે 'અસ્તિ' રૂપે સિદ્ધ છે, તેમ તે મુદ્‌ગર આદિના લાગવાથી (ભાંગી જઈ) નષ્ટ થઈ 'નાસ્તિ' રૂપે સિદ્ધ થાય છે, કારણ-જ્યાં અસ્તિત્વ છે ત્યાં નાસ્તિત્વ છે, એવો અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વનો અવિનાભાવી સંબંધ છે તેમજ ક્ષણવિનાશી ભાવોની જે ઉત્પત્તિ, તે જ તેના વિનાશનું કારણ છે તે અંગે કહ્યું છે કે—

'उत्पत्तिरेव भावाना विनाशे हेतुरिष्यते।
यो जातश्च न च ध्वस्तो नश्येत्पश्चात्स केन च॥"

અર્થાત્—ભાવોની ઉત્પત્તિ જ તેના વિનાશનું કારણ છે, જે ઉત્પન્ન થયું અને નાશ ન પામ્યું, તે પછી કોના વડે નાશ પામે?

ઉત્પત્તિ અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરે છે તેજ ઉત્પત્તિ

તેમાં એ હતું છે કે જ્યાં અસ્તિત્વ પ્રધાનપણે છે ત્યાં નાસ્તિત્વ ગૌણપણે છે અને જ્યાં નાસ્તિત્વ પ્રધાનપણે છે ત્યાં અસ્તિત્વ ગૌણપણે છે

વિનાશ અથવા જેનું બીજું નામ (અપર પર્યાય) નાસ્તિત્વ છે, તનુ મૂળ કારણ હોવાથી (અસ્તિત્વ–નાસ્તિત્વનો) અવિનાભાવી સંબંધ સિદ્ધ કરે છે

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે–જે સ્વરૂપે અસ્તિપણું છે તે જ સ્વરૂપે નાસ્તિપણું છે, ત્યારે અસ્તિપણું, નાસ્તિપણું એ બંને એક (એકજ તેની તે વસ્તુમાં) હોવાથી ભાવ અને અભાવ એ ઉભયના ઐક્ય થવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવશે

આના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે જૂદા જૂદા **સમયમા** (તેના તે સમયમા નહિ) આ બંનેની (અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વની) પ્રરૂપણા હોવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નહિ લાગે, કેમકે ભાવો (પદાર્થો) પ્રતિક્ષણે નાશ પામે છે, તેમજ અમે એમ પણ નથી માનતા કે જે સમયે ઉત્પત્તિ તે જ સમયે વિનાશ, એટલે અસ્તિત્વનું અવિનાભાવિ નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું

એટલે સર્વ વસ્તુ સ્વ–પર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિ નાસ્તિરૂપે સિદ્ધ છે, અસ્તિત્વની મુખ્યતાએ કરી પ્રથમ ભંગ થાય છે, નાસ્તિત્વની મુખ્યતાએ બીજો ભંગ થાય છે–
દ્વિતીય ભંગ સમાપ્ત

તૃતીય ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક ત્રીજો ભંગ પ્રકટ કરે છે—

– अर्पितानर्पितसिद्धे '— તત્ત્વાર્થ સૂત્ર

અર્પિત તથા અનર્પિતથી (વિવક્ષા તથા અવિવક્ષાથી અપેક્ષા તથા ઉપેક્ષાથી મુખ્યતા ગૌણતાથી) પદાર્થમાં ભંગ સિદ્ધ થાય છે

स्याद्स्ति च स्यान्नास्ति च ।'—ઘટની પેઠે સર્વ વસ્તુ ક્રમે કરીનેજ (એકી સાથે નહિ) સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ મુખ્યપણે સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ મુખ્યપણે અસત્ છે,—એના ક્રમે કરીને જ સ્વ-પર ચતુષ્ટયાધારાનાધા ની વિવક્ષા વડે પ્રાપ્ત પૂર્વાપર ભાવરૂપ વિધિનિષેધની મુખ્યતાએ ત્રીજો ભંગ થાય છે જેમકે—ઘટ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ છેજ, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત નથી જ વિધિ અને પ્રતિષેધ બન્નેની (ક્રમે કરી) મુખ્યતાવાળો આ ભંગ છે **તૃતીય ભંગ સમાપ્ત**

ચતુર્થ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક ચોથો ભંગ પ્રગટ કરે છે —

स्यात् अवक्तव्यम् एव ।—બે વિરૂદ્ધ ધર્મોનો મુખ્યપણે યુગપત્ (એક સમયે) પ્રયોગ ન જ થઈ શકે વિધિ અને પ્રતિષેધ બન્ને વિરૂદ્ધ ધર્મ છે તેઓનો પ્રધાનપણે (બન્નેનુ પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે) એકી સમયે એક પદાર્થમાં પ્રયોગ ન થઈ શકે, કારણકે એના પ્રયોગ થઈ શકે એવો કોઈ શબ્દજ નથી, અર્થાત્ એ અનિર્વચનીય છે માટે આ ચોથા ભંગને 'સ્યાત અવક્તવ્ય એવ' કહ્યો જે વિરૂદ્ધ ધર્મનું, બન્નેની મુખ્યતા રૂપે, ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન થઈ શકે, પણ બન્નેનું, બન્નેની મુખ્યતા ગ્રહણ કરીને, એક જ સમયે તો ન જ થઈ શકે શીત-ઉષ્ણ, ગુણ-દોષની પેઠે એક વસ્તુ અપેક્ષાવિશેષે એક સમયે મુખ્યપણે ઉષ્ણ હોય અને અપેક્ષાવિશેષે તેજ

સમયે મુખ્યપણે શીત હોય તે છતાં બને ધર્મો યુગપત્ કહ્યા ન જાય, માટે આ ભંગ અનિર્વચનીય અથવા **અવક્તવ્ય** છે અર્થ એમ સમયમાં સમજાય, પણ તે વચન-ગોચર તો ક્રમે કરીને જ થાય, યુગપત્ ન થઈ શકે ક્રમે કરીને જ અર્થ પ્રકાશવાનું સામર્થ્ય શબ્દમાં છે, યુગપત્ નહિ પ્રાપ્તવતુથી । સંકેતિત નિષ્ઠા શબ્દની પેઠે, અથવા પુષ્પદંત શબ્દથી સંકેતિત સૂર્ય ચંદ્રની પેઠે નિષ્ઠા શબ્દથી અથવા

---

*એ વસ્તુ એ જ સમય મુખ્ય શીત અને મુખ્યપણે C ના રીતે ... એમ સમજ ... થ।

... C ના પાણી ... છે તેમાં ... માં નરમેનુ પાણી છે, બીજામાં કાંઈક ... ગરમ પાણી છે, અને ત્રીજામાં બીજા ... તા વધારે ગરમ પાણી છે હવે બીજા ... માં જ પાણી છે તે પહેલાં ... ના પાણીની અપેક્ષાએ (સરખામણીમાં) ગરમ છે અને **તે જ વખતે** (at that very moment) ત્રીજા ... ના પાણીની અપેક્ષાએ **શીત** છે આ ... ના પાણીમાં અપેક્ષાવિશેષે યુગપત્ પ્રકાશે વર્તતા બે શીત અને ઉષ્ણ વર્ણન પ્રતિપાદન એ-જ સમયે ... ... શકાય? ... જ કહી શકાય માટે અવક્તવ્ય ...

/

અથવા એક માણસ એ સમયે તેના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે, તેના પિતાની અપેક્ષાએ પિતા નથી પણ પુત્ર છે તેની સ્ત્રીની અપેક્ષાએ પુત્ર નથી પણ પતિ છે ઇત્યાદિ સંબંધ-અમ ... તેમાં એક સમયે ... છે તે એ સમયે કેમ કહી શકાય? ન કહી શકાય, માટે અવક્તવ્ય

પુષ્પદન્ત શબ્દથી ક્રમે કરીને ભગવંતનુ અથવા સૂર્ય ચન્દ્રના અર્થની પ્રતીતિ (નિશ્ચય) થાય છે

ઢકાદિ પદો (શબ્દો) અર્થની યુગપત્ પ્રતીતિ કરાવે છે, એ માન્યતા પણ આથી ખંડિત થાય છે ' ધવખદિરૌ સ્ત —વાવડી અને ખાદિરનું વૃક્ષ છે આ દ્વન્દ્વમા ક્રમે કરીને જ જ્ઞાન થાય છે, યુગપત્ નહિ, કેમકે સમાસને શબ્દનુ ગતાનુગત હોવાથી ક્રમે કરીને જ જ્ઞાન પ્રત્યય થાય છે માટે ... છે +

જીવાદિ વસ્તુ યુગપત્ અસ્તિ નાસ્તિત્વ ધર્મે કરીને સયુક્ત હોવા છતા તેમ યુગપત્ કહી ન જાય માટે અવક્તવ્ય

+ અહીઆ એવુ ... છે ... જૂદા જૂદા અર્થ એક સમયે વચનગોચર ન ... શબ્દ ... નુ સામર્થ્ય એક સમયે એક અર્થ પ્રગટ કરવાનુ છે, ... નહિ ... કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ... ... તેમા ... સમ ... તરીકે —

(૧) પુષ્પદન્ત=સૂર્ય, ... (૨) ધવ=ધવ ...
( ) સે ... , ... આદિ (૪) ગગન=... ગામ આદિ

... શબ્દો ... છે તો તેમા ... અર્થ યુગપત્ સમ ... નથી ... સમ ... છે ... શબ્દની ... સમૂહ ... જ ... કરવાનુ સામર્થ્ય ... મા છે એમ ... કેવાનુ કે તેમ ... સમાસનુ ... જાણવુ

વ્ય અર્થાત્ અનિર્વચનીય તેમજ ઘટ એટલે ઘટનો 'સ્યાત્ અવક્તવ્યમેવ ' રૂપ આ ચોથો ભંગ ફલિતાર્થ થાય છે (આ મા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-એકી સાથે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ધર્મ કહી શકે એવો કોઇ શબ્દ ન હોવાથી, વસ્તુનું સ્વરૂપ કથંચિત્ અવક્તવ્ય રહે છે, અને વસ્તુનું સ્વરૂપ કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે, સર્વથા અવક્તવ્ય નહિ જ, જો સર્વથા અવક્તવ્ય હોય તો અવક્તવ્ય શબ્દ પણ ન યોજી શકાય)
ચતુર્થ ભંગ સમાપ્ત

પંચમ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક પાંચમો ભંગ પ્રકટ કરે છે—
स्यात् अस्ति एव स्यात् अवक्तव्यम् इति ।—સદંશપૂર્વક

યુગપત સદંશ-અસદંશને લઇ અનિર્વચનીય કલ્પનાપ્રધાન આ ભંગ છે પોતપોતાના દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (વસ્તુનું) અસ્તિત્વ હોવા છતા, સદંશ-અસદંશરૂપ પ્રરૂપણા કરવાને આ ભંગ અસમર્થ છે જીવાદિ સર્વ વસ્તુ સ્વજાતિ અપેક્ષાએ 'અસ્તિ' રૂપ હોવા છતા, વિધિ અને નિષેધ એ બને રૂપે (એકી સાથે) વચનગોચર થઈ શકે એમ નથી જેમ આ પ્રદેશે (સ્થળે) ઘટ છે, આમ ઘટ વિધિરૂપ હોવા છતા પણ, તે સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ એ બંને ધર્મને લઇને એકી સાથે એ બંને ધર્મ કહી શકાય એમ નથી, માટે 'સ્યાત્ અસ્તિ એવ સ્યાત્ અવક્તવ્ય એવ ચ ઘટ —એ પાંચમો ભંગ ફલિતાર્થ થયો **પંચમ ભંગ સમાપ્ત.**

ષષ્ઠ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક છઠ્ઠો ભંગ કહે છે—

स्यात नास्ति एव स्यात् अवक्तव्यम् इति।—નિષેધપૂર્વક એકી સાથે વિધિ-નિષેધને લઈ અવક્તવ્ય કથનાપ્રધાન આ ભંગ છે પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (વસ્તુ) નાસ્તિત્વ હોવા છતાં, વિધિ-નિષેધરૂપ પ્રરૂપણા કરવાને અસમર્થ એવા આ ભંગમાં, જીવાદિ સર્વ વસ્તુ પરદ્રવ્યાદિ અપેક્ષાએ 'નાસ્તિ'રૂપ હોવા છતાં, વિધિ અને નિષેધ એ બન્ને રૂપે યુગપત્ વચનગોચર થઈ શકે એમ નથી જેમ આ સ્થળે ઘટ નથી એમ ઘટ નિષેધરૂપ હોવા છતાં પણ, તેના સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ એ બન્ને ધર્મને લઈને એક સમયે તે બન્ને ધર્મ કહી શકાય એમ નથી માટે 'સ્યાત્ નાસ્તિ એવ સ્યાત્ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટઃ'—એ છઠ્ઠો ભંગ ફલિતાર્થ થયો ષષ્ઠ ભંગ સમાપ્ત

સપ્તમ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક સાતમો ભંગ પ્રકટ કરે છે,—

स्यात् अस्ति एव स्यात् नास्ति एव स्यात् अवक्तव्यम् इति '—ક્રમે કરી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વપૂર્વક એકી સાથે વિધિ-નિષેધ પ્રરૂપણા-વિષય આ ભંગ છે (इति શબ્દ સપ્તભંગીની સમાપ્તિ સૂચવે છે)

(વસ્તુ) સ્વજાતિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વરૂપ હોવા

છતા, અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિરૂપ હોવા છતા એકી સાથે વિધિ-પ્રતિષેધ કરવાને આ ભગ અસમર્થ છે

આ ભગમા સર્વ જીવાદિ વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત છે, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત છે, તથાપિ યુગપત વિધિ-નિષેધ વડે તેનુ પ્રતિપાદન થવુ અશક્ય છે દા ત આ સ્થળે સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઘટ છે, અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઘટ નથી, આમા એનુ વિધિ-નિષેધરૂપે એક સમયે સ્વરૂપકથન કરવુ અશકય હોવાથી અવક્તવ્ય છે (આમ અર્થ સ્પષ્ટ છે) એટલે—'સ્યાત્ અસ્તિ એવ સ્યાત્ નાસ્તિ એવ સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્'—આ સાતમો ભગ ફલિતાર્થ થયો

સપ્તમ ભગ સમાપ્ત

વારૂ, એક વસ્તુમા અનત ધર્મ હોવાથી અનત ભગી થાય, સપ્તભગી જ કેમ ? આ શકા કર્ત્તવ્ય નથી જુઓ, એ જ અગે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલકારમા કહ્યુ છે કે -

न चान्यमेकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमाना ऽनन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभगीप्रसगादसगतैव सप्तभगीति, विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्याय वस्तुन्यनन्तानामपि सप्त भगीनामेव सभवात्। प्रतिपर्याय प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सभवात् इति।

અર્થાત્-એક એક વસ્તુમા અનતા અનતા ધર્મ છે, અને તે બધા વિધિરૂપ (સત્ શબ્દરૂપ) અને નિષેધરૂપ (અસત્ શબ્દરૂપ) છે, એટલે એના અનત ભગ થઈ શકે, છતા સાત ભગ જ થાય છે એમ કેમ કહ્યુ ? આ શકા કર્ત્તવ્ય ન

કેમકે ગમે તેટલા ધર્મને અસ્તિ–નાસ્તિરૂપ કહીએ, પણ પ્રત્યેક ધર્મમાં તો અસ્તિ નાસ્તિરૂપ ભંગ (વચનના પ્રકાર) સાત જ થશે, એટલે અનંત ધર્મની સપ્તભંગી ભલે અનંતી થાય, પણ એક ધર્મની તો એક જ થવાની, એક ધર્મના સાત જ ભંગ+ થવાના કેમકે પ્રતિપર્યાયે* (એકેક ધર્મે) પ્રશ્નોત્તર (પ્રતિપાદ્યપર્યનુયોગ) સાત જ ઘટી શકે –

+ આ વાત શરૂઆતમાં પણ ટિપ્પણ રૂપે પૃ ૩–૪ કરી છે

જેમ આ સત–અસત સ્વરૂપ ધર્મોને લઈ સાત ભંગ થાય છે તેમ સામાન્ય–વિશેષ એ બે ધર્મો પણ સપ્તભંગીરૂપે ઉતરી શકશે જુઓ **પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર**

* પ્રશ્ન થશે કે સાત જ પ્રશ્ન કેમ ઊઠે? ઉત્તર—એના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા સાત પ્રકારે જ થઈ શકે માટે

પ્રશ્ન—સપ્તવિધ જિજ્ઞાસા શા માટે?

ઉ૦—એ ધર્મોના સંદેહ સાત પ્રકારના જ બને છે માટે

પ્રશ્ન—સપ્તવિધ જ સંદેહ શા માટે?

ઉ૦—વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મમાં એ સાતની જ ઉપપત્તિ છે માટે જુઓ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર —

"प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवात् ।३९। तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासासम्भवात् ।४०। तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ।४१। तस्यापि सप्तविधत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेरिति" ।४२। प्र न त

સપ્તભંગીનો પ્રત્યેક ભંગ બે પ્રકારનો-

(૧) સકલાદેશ ભંગ (અથવા પ્રમાણ)

(૨) વિકલાદેશ ભંગ (અથવા નય)

ત્યાં જ (**પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારમાં**) કહ્યું છે કે—

" इयं सप्तभंगी प्रतिभंगं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥ ४३ ॥ प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥ तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥ ४५ ॥ ' ઇતિ ચતુર્થ પરિચ્છેદે

અર્થાત્—આ સપ્તભંગીના પ્રત્યેક ભંગ બે પ્રકારના છે એક **સકલાદેશ ભંગ+**, બીજો **વિકલાદેશ ભંગ**. તેમાં જે ભંગ પ્રમાણથી નિશ્ચય કરેલ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનું-કાલાદિ આઠ વડે (ધર્મ-ધર્મીના) અભેદ વૃત્તિને મુખ્ય કરીને અથવા (ધર્મ-ધર્મીના) અભેદ વૃત્તિનો ઉપચાર કરીને-એક સાથે+ પ્રતિપાદન કરે તે * **સકલાદેશ ભંગ** અથવા **પ્રમાણ**, અને

+ तत्र सकलादेशः प्रमाणवाक्यम् । તેમાં સકલાદેશ ભંગ તે પ્રમાણ વાક્ય છે અને **विकलादेशो नयवाक्यम् ।** વિકલાદેશ છે તે નય વાક્ય છે

* તાત્પર્ય કે-સકલાદેશ ભંગ અથવા પ્રમાણ છે, તે કાલાદિ વડે ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ મુખ્ય કરીને, અથવા ધર્મ-ધર્મીના અભેદનો ઉપચાર કરીને એક સમયે વસ્તુના સંપૂર્ણ ધર્મોનું એકી સાથે પ્રતિપાદન કરે છે અને વિકલાદેશ ભંગ અથવા નય છે તે ધર્મ-ધર્મીમાં ભેદ ભાવને મુખ્ય કરીને અથવા ભેદ ભાવનો ઉપચાર કરીને ક્રમે કરીને એક ધર્મ લઈને, વસ્તુના સ્વરૂપનું કથન ભિન્નરૂપે કરે છે

તેથી વિપરીત તે વિકલાદેશ ભંગ, અર્થાત્ ક્રમે કરીને (ધર્મ–ધર્મીના) ભેદને મુખ્ય કરીને, અથવા (ધર્મ–ધર્મીના) ભેદનો ઉપચાર કરીને, વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે, તે વિકલાદેશ ભંગ અથવા નય.

પુનઃ કાલાદિ આઠ શું? તો કે (૧) કાલ, (૨) આત્મસ્વરૂપ, (૩) અર્થ, (૪) સંબંધ, (૫) ઉપકાર, (૬) ગુણિદેશ, (૭) સંસર્ગ અને (૮) શબ્દ, એ આઠ. એ આઠનો સંબંધ બતાવનાર આ શ્લોક છે —

–ક્રમે કરીને અને યુગપત્ (એક સમયે એક સાથે) એ શબ્દો પણ સમજવા જેવા છે —

'कः पुनः क्रमः? किं च यौगपद्यम्? यदाऽस्तित्वादिधर्माणां कालादिभिर्भेदविवक्षा तदैकशब्दस्यानेकार्थप्रत्यायने शक्त्यभावात्क्रमः। यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते तदैकेनापि शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमुखेन तदात्मकतापन्नस्याऽनेकाशेषधर्मरूपस्य वस्तुनः प्रतिपादन-सम्भवाद्यौगपद्यम्।"–प्र. न. त.

અર્થાત્—ક્રમ એટલે વાર ' યુગપત્ એટલે ન '

જ્યારે એક વસ્તુના અસ્તિત્વ–નાસ્તિત્વાદિ અનંત ધર્માના લક્ષણ, પ્રયોજનાદિ કારણોના ભેદભાવની વિવક્ષા કરીએ ત્યારે એ બધા જૂદા જૂદા ધર્મોની પ્રતીતિ એક શબ્દ વડે નથી થતી એટલે પ્રત્યેક ધર્મ ક્રમે કરીને જ અનેક શબ્દો વડે કરીને કહેવા પડે છે આ ક્રમ જાણવો.

અને જ્યારે એ બધા સંપૂર્ણ ધર્મોને કાલાદિ કારણોને લઈ અભિન્ન માનીએ, ત્યારે સર્વ ધર્મો એકરૂપ વિવક્ષિત થવાથી એક જ

" कालात्मरूपसबधा समर्गोपक्रिये तथा ।
गुणिदेशार्थशब्दाश्चेत्यष्टौ कालादय स्मृता ॥ "

અર્થાત્—કાલ, આત્મરૂપ, સબધ, સસર્ગ, ઉપક્રિયા, ગુણિદેશ, અર્થ અને શબ્દ એ આઠ કાલાદિ કહ્યા છે

આ અગે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સ્યાદ્વાદ રત્નાકરની લઘુવૃત્તિમા જોવુ

આ સપ્તભગી વિવક્ષામા ભ્રમવૃત્તિથી (પ્રમાદથી) મારાથી કાઇ ત્રુટિત થયું હોય તો બુધ પુરુષોએ શાસ્ત્રાનુસાર તે સુધારી લેવુ

॥ ઇતિ સપ્તભગી સમર્થન રૂપ પ્રથમ સર્ગ સમાપ્ત ॥

ક્રમ (યુગપત્) એક જ શબ્દદ્વારા કહી શકાય છે આ યુગપત્ જાણવુ અહિઆ એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે તે શબ્દ વાચક તો એક જ ધર્મનો છે (કેમકે શબ્દ બધા ધર્મોને એક સમય ન જ કહી શકે) છતા તે વાચ્ય ધર્મની બીજા સઘળા ધર્મો સાથે અભેદ વૃત્તિ માની હોવાથી તે એક ધર્મની વિવક્ષામા સઘળા ધર્મો એક શબ્દ વડે યુગપત્ સમજાઈ જાય છે

કાલાદિ વડે અભેદ વૃત્તિ શુ છે—એ પણ સમજવા યોગ્ય છે —

" तत्र (१) स्याज्जीवादिवस्त्वस्त्येवत्यत्र य कालोऽस्तित्व तत्कालमशेषानन्तधर्मा वस्तुन्येकत्रेति तेषा कालेनाऽभेद वृत्ति । "

જીવાદિ કથચિત્ અસ્તિરૂપ' છે જ એમા જે કાળે અસ્તિત્વ ગુણ છે, તે જ કાળે નાસ્તિત્વાદિ બીજા અનત ગુણો પણ તે વસ્તુમા એકત્ર રહેલા છે, તેથી તે ધર્મોની કાળે કરીને અભેદ વૃત્તિ જાણવી

(२) यदेव चास्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूप तदेवान्यानन्तगुणानामपि इति आत्मरूपणाऽभेदवृत्ति ।

અસ્તિત્વ વસ્તુનો ગુણ હોઈ તેનું જે (વસ્તુ સાથે) આત્મરૂપ
છે, તે જ આત્મરૂપત્વ વસ્તુના નાસ્તિત્વાદિ અન્ય ગુણોનું પણ છે તે
તે ધર્મોની આત્મરૂપે કરી અભેદ વૃત્તિ છે

(૩) य एव चाधारोऽर्थो द्रव्याख्योऽस्तित्वस्य स एव
ऽन्यपर्यायाणामित्यर्थेनाऽभेदवृत्ति ।

અર્થ નામનો જે અર્થ (પદાર્થ) અસ્તિત્વ પર્યાયનો આધ
છે તે જ અર્થ નાસ્તિત્વાદિ અન્ય પર્યાયનો આધાર છે માટે તે પ
યોની અર્થરૂપે કરીને અભેદ વૃત્તિ જાણવી

(૪) य एव चाऽविष्वग्भाव कथंचित्तादात्म्यलक्ष
सम्बन्धोऽस्तित्वस्य स एव शेषविशेषाणामिति सम्ब न्धेना
भेदवृत्ति ।

કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ અવિષ્વગ્ભાવ (જેનો કદી વિશ્લેષ ન થ
એવો) જે સબંધ વસ્તુની સાથે અસ્તિત્વ વિશેષ (ધર્મ ગુ
પર્યાય) નો છે તે જ સબંધ નાસ્તિત્વાદિ અપર વિશેષનો પણ
સાથે છે માટે તે પર્યાયોની સબંધરૂપે અભેદ વૃત્તિ જાણવી

(૫) य एव चोपकारोऽस्तित्वेन स्वानुरक्तकरण स ए
शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाऽभेदवृत्ति ।

અસ્તિત્વ ગુણે કરીને નિજસ્વરૂપમા અનુરાગ થવા રૂપ જે ઉ
કાર થાય છે, તે જ ઉપકાર નાસ્તિત્વાદિ અન્ય ગુણોએ કરીને
થાય છે, માટે તે ગુણોની ઉપકારે કરી અભેદવૃત્તિ જાણવી

(૬) य एव गुणिन सम्बन्धी देश क्षेत्रलक्षणोऽस्ति
त्वस्य स एवान्यगुणानामिति गुणिदेशनाऽभेदवृत्ति ।

અસ્તિત્વ ગુણ (પર્યાય) ના ગુણી (દ્રવ્ય) નો જે દેશ (ક્ષેત્ર) સ
સબંધ છે, તે જ દેશ સાથે નાસ્તિત્વાદિ અન્ય પર્યાયોના ગુણી (તે

ના) તો સંબંધ હોવાથી તે સર્વેની ગુણીદેશ વડે અભેદવૃત્તિ છે (cp Things which are equal to the Same thing are equal to one another એ ન્યાય)

(૭) य एव चाश्रयोऽस्तित्वस्य संसर्गः स एव शेषधर्माणामिति संसर्गेणाऽभेदवृत्तिः । अविष्वग्भावेऽभेदः प्रधानं भेदो गौणः, संसर्गे तु भेदः प्रधानमभेदो गौण इति विशेषः ।

અસ્તિત્વનો એક વસ્તુ સાથે જે સંસર્ગ છે તેજ સંસર્ગ નાસ્તિત્વાદિનો પણ હોવાથી સંસર્ગાભેદ વૃત્તિ ... (૪) અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધ અને આ (૭) સંસર્ગ સંબંધમાં વિશેષ (ભેદ) શો? તો ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અવિષ્વગ્ભાવમાં અભેદ પ્રધાન પણે છે અને ભેદ ગૌણપણે ... સંસર્ગમાં અભેદ ગૌણ છે

(૮) य एवास्तीति शब्दोऽस्तित्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो वाचकः स एव शेषानन्तधर्मात्मकस्यापीति शब्देनाऽभेदवृत्तिः ।

અસ્તિ અર્થાત્ 'એવા (આ) અસ્તિત્વ ધર્મવાળી વસ્તુનો વાચક જે શબ્દ છે તેજ શબ્દ નાસ્તિ અથાત્ નથી એવા નાસ્તિત્વાદિ અન્ય અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનો વાચક છે, એટલે એ ધર્મોની શબ્દ વડે અભેદવૃત્તિ થઈ

पर्यायार्थिकनयगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यादुपपद्यते ।

એ પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારે અભેદવૃત્તિ કહી, તે અભેદવૃત્તિ પર્યાયાર્થિક નય ગૌણ કરીએ અને દ્રવ્યાર્થિકને પ્રધાન કરીએ તો ઉપપન્ન થાય છે પણ—

द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः सम्भवति, (१) समकालमेकत्र नानागुणानामसम्भवात्, सम्भवे वा तदाश्रयस्य तावद्धाभेदप्रसङ्गात्।

દ્રવ્યાર્થિકને ગૌણ કરી પર્યાયાર્થિક મુખ્ય કરીએ તો ગુણોની અભેદવૃત્તિ નથી સંભવતી કેમ —

(૧) એક જ વખતમાં એક સ્થાને જુદા જુદા પર્યાયોનો (ગુણોનો) અસંભવ છે, અને એક જ સમયે જુદા જુદા પર્યાયોની સંભાવના કરી હોય તો તેના આધારના આધારરૂપ પ્રમાણે તેનો પ્રસંગ આવે (ભાગ) આપે તો એક જ વસ્તુની વાત કરીએ છીએ) તેમજ—

(२) नानागुणानां सम्बन्धिनः आत्मरूपस्य च भिन्नत्वात् आत्मरूपाऽभेदस्तथा भेदस्य विरोधात्।



નય દ્રવ્ય,પર્યાય, ગુણ,સ્વભાવ

સંક્ષેપ ગી કહી, હવે નય લક્ષણ કહીએ છીએ —

(૧) નાનાસ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્યૈકસ્મિન સ્વભાવે વસ્તુ નયતિ પ્રાપ્નાતીતિ નય ।—વસ્તુના અનેક જૂદા જૂદા સ્વભાવ છે, તેમાથી તેને વ્યાવૃત્ત (દૂર) કરી એક સ્વભાવમા આણવી, પ્રાપ્ત કરવી, એનુ નામ નય (અથવા)

(૨) પ્રમાણેન સગ્રહીતાર્થૈકાશો નય ।—પ્રમાણ વડે સગૃહેલો જે અર્થ, તેનો એક અંશ તે નય (અથવા)

(૩) જ્ઞાતુરભિપ્રાય શ્રુતવિકલ્પો વા ઇત્યેક ।—જ્ઞાતાનો અભિપ્રાય અથવા શ્રુતનો વિકલ્પ તે નય (અથવા)

(૪) સર્વત્રાન તધર્માધ્યાસિતેવસ્તુનિ એકાશગ્રાહકો બોધો નય ઇતિ-અનુયાગસૂત્રો ।—વસ્તુમાત્રમા અનંત ધર્મનો અધ્યાસ રહેલો છે, તેમાથી એક અંશ ગ્રાહક જે જ્ઞાન તે નય (અથવા)

(૫) નીયતે યેન શ્રુતાખ્ય પ્રમાણવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્યાશ સ્તદિતરાશૌદાસીન્યત સ પ્રતિપત્તુરભિપ્રાયવિશેષો નય । (સ્યાદ્વાદ રત્નાકર)—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત કરેલ વસ્તુના અંશને કે અંશોને જે ગ્રહણ કરે, અને બાકીના અંશો અંગે ઉદાસીન રહે, અર્થાત્ બાકીના અંશોનો નિષેધ ન કરે તે નય, (જાતિની અપેક્ષાએ 'અંશ' એ એકવચન લીધુ છે) બાકીના અંશોનો નિષેધ (પ્રતિક્ષેપ) કરે તો તે **નયાભાસ** જાણવુ **પંચાશતમા** એ અંગે કહ્યુ છે કે

"निःशेषांशजुषां प्रमाणविषयीभूय समासेदुषां ।
वस्तूनां नियतांशकल्पनपराः सप्तश्रुतासंगिनः ॥
औदासीन्यपरायणास्तदपरे चांशे भवेयुर्नयाः ।
शेषांशापलापपेशलतया स्युस्तदा दुर्नयाः ॥

અર્થાત્-પ્રમાણવડે નિશ્ચિત અનંત ધર્માત્મક વસ્તુઓના નિયત અંશ (અમુક અંશ) ના કલ્પના કરવામાં તત્પર સાત પ્રકારના શ્રુત ભંગી થાય છે તેમાં જે શ્રુત સ્વકલ્પિત અંશને સ્વીકારી તે સિવાયના બીજા અંશનો નિષેધ નહિ કરતા તેમાં ઉદાસીન રહે છે, તે નય કહેવાય છે, અને જે એમ જ પોતાના જ અંશની કલ્પનારૂપ કલ્પકથી મલિન છે, અર્થાત્ એક પોતાને ઇષ્ટ એવો ધર્મ જ સ્વીકારે અને બીજા અંશોનો નિષેધ કરે તે **દુર્નય** કહેવાય છે

શ્રી જિનના મતમાં કોઈ પણ કથન નય રહિત નથી, અર્થાત્ જે જે કહ્યું છે તે બધું સાપેક્ષ કહ્યું છે

શ્રી **વિશેષાવશ્યક**માં કહ્યું છે કે —

"नत्थि नयहिं विहूण सुत्त अत्थो अ जिणमए किंचि ।
आसज्ज उ सोयार नए नयविसारओ बूया ॥"

અર્થાત્—શ્રી જિનમતમાં સૂત્ર તેમજ અર્થ નય વિના નથી, અર્થાત્ જે જે કાંઈ કથન છે તે સાપેક્ષ છે, માટે નયવિશારદ, નયનાં જાણકાર પુરુષોએ કોઈ શ્રોતા મળે તો તેને નય અનુસાર કહેવું, અર્થાત્ શ્રોતાને યોગ્ય સાપેક્ષ જેમ ઘટે તેમ કહેવું

નયાભાસ

પ્રસગને લઇને નયાભાસનુ લક્ષણ કહે છે —

'स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी नयाभासः ।'—અર્થાત્ સ્વાભિપ્રેત પોતે કહેવુ ઇચ્છેલો, ઇચ્છેલો એવો જે અર્થનો અંશ તે સિવાયના બીજા અશનો અપલાપ-નિષેધ (વિપ્રતિપત્તિ) કરતો છતો નયની પેઠે ભાસ, તે નયાભાસ કહેવાય, પણ નય નહિ જેમ, વસ્તુ એકાંત નિત્ય છે, અથવા એકાંત અનિત્ય છે, એવુ પ્રતિપાદન કરનારા, બોધ કરનારા અન્ય દર્શનીઓના વચનો

નયના પ્રકાર

વિસ્તારની વિવક્ષા કરીએ તો નય અનેક પ્રકારના છે, કેમકે જૂદી જૂદી વસ્તુઓમા અનત અશોના એક એક અશને કથન કરનારા વક્તાના જે ઉપન્યાસ (વચન) છે, તે બધા નય છે તે અગે કહ્યુ છે કે —

' जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति नयवाया ।
जावइया नयवाया तावइया चेव परसमया ॥ '

સમતિ સૂત્ર, ૩-૪૭

અર્થાત્—જેટલા વચનપથ છે, તેટલા નયવાદ છે અને જેટલા નયવાદ છે, તેટલા બધા એકાંત માનવાથી (અરસ્પરસ નિરપેક્ષપણે) પર સમય છે

આમ જોતા વિસ્તારથી સવ નયોનું પ્રવચન થઈ શકે નહિ, માટે સંક્ષેપથી એનુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે —તે (નય) બે પ્રકારના છે (૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) પર્યાયાર્થિક તે જ આગે કહ્યુ છે કે —

' णिच्छयववहारनया मूलिमभेदा णयाण सव्वाणं।
णिच्छयसाहणहेऊ दव्वयपज्जत्थिया मुणह ॥ "

અર્થાત્—સર્વ નયોના મૂળ ભેદ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય છે, તેમા નિશ્ચય નયના સાધનહેતુ, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક જાણો

દ્રવ્યનુ લક્ષણ

ત્યારે દ્રવ્ય એટલે શુ? દ્રવ્યનું લક્ષણ શુ?

(૧) ' सत् द्रव्यलक्षण। —' સત્ ' દ્રવ્યનુ લક્ષણ છે અર્થાત્ જે ' સત્ ' છે, તે દ્રવ્ય છે ત્યારે ' સત્ ' એટલે શુ? તો કે—

(૧) "सीदति स्वकीयान गुणपर्यायान् व्याप्नोतीति सत् । પોતાના ગુણપર્યાય સાથે જેની વ્યાપ્તિ છે, પોતાના ગુણપર્યાયમ જે રહેલ છે, (અન્યમા નહિ, અથવા જ્યા પોતાના ગુણપર્યાય ત્યા દ્રવ્ય, જ્યા દ્રવ્ય ત્યા તેના ગુણપર્યાય, એ વ્યાપ્તિ અથવા અવિનાભાવ સબધ) તે ' સત્ અથવા (૨ "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत । '—જે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા એ ત્રણથી યુક્ત તે સત્ અથવા (૩) अर्थक्रियाकारि सत्। "—જે અર્થક્રિયાકારિ છે તે સત્ આ મા[illegible] ણુ છે કે —

" यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् ।
यच्च नार्थक्रियाकारि तदेव परतोऽप्यसत् ॥ '

અર્થાત્—જે અર્થક્રિયાકારિ છે, તે જ પરમાર્થ સત્ છે, અને જે અર્થક્રિયાકારિ નથી તે પરથી પણ અસત્ છે અથવા—

(२) ' निजनिजप्रदेशसमूहैरखण्डवृत्त्या स्वभावविभाव पर्यायान् द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवदिति द्रव्यम् ॥ '—પોત પોતાના પ્રદેશ સમૂહ કરી અખંડ વૃત્તિએ રહી સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયને જે પ્રાપ્ત થાય છે, થશે, અને થયા છે, એ દ્રવ્ય (તાત્પર્ય કે એવો કોઈ સમય નથી કે જ્યારે દ્રવ્ય પર્યાય રહિત હોય) એટલે પોતાના (અન્યના નહિ) પ્રદેશમા અખંડવૃત્તિએ રહી પર્યાયયુક્ત હોય તે દ્રવ્ય અથવા—

(३) ' गुणपर्यायवद् द्रव्यम । '—ગુણપર્યાયવાળુ તે દ્રવ્ય અથવા—

(४) ' गुणाश्रयो द्रव्य । '—ગુણનો આશ્રય (જેમા ગુણ રહ્યા છે તે) દ્રવ્ય એજ અગે શ્રી વિશેષાવશ્યક વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે —

+ " दवए दुवए दोरवयवो विगारो गुणाण सद्दावो (सम्भावो) ।
दव्व भव्व भावस्स भूयभाव च ज जोग ॥ '

+સંસ્કૃત છાયા—
द्रवति द्रूयते द्रोरवयवो विकारो गुणाना सद्भाव (सद्भाव)
द्रव्य भव्य भावस्य भूतभावश्च यद् योग्य ॥

અર્થાત્—(द्रवन=द्रवति) તે તે પર્યાયોને જે ગ્રહે છે કે મૂકે છે તે દ્રવ્ય અથવા (द्रुयन=द्रूयते) તે તે પર્યાયો વડે જે જણાય છે કે મનાય છે, તે દ્રવ્ય અથવા (दोर्ग्ययवो= द्रारवयवा) દ્રુ (સત્તા) નો જે અવયવ અથવા વિકાર છે, તે દ્રવ્ય (સત્તાનો અવયવ અથવા વિકાર તે દ્રવ્ય, અહીં આ સત્તા તે મહાસત્તા સમજવી, તેના અવયવ અથવા વિકારરૂપ અવાંતર સત્તારૂપ દ્રવ્યો પણ થાય છે જ, માટે સત્તાના અવયવ કે વિકારને દ્રવ્ય કહ્યુ) અથવા ગુણો (રૂપ, રસાદિ) ના સદ્ભાવ અથવા સદ્ભાવરૂપ, સમૂહરૂપ, ઘટાદિ તે દ્રવ્ય

તથા ભાવિ પર્યાયને યોગ્ય જે દ્રવ્ય તે પણ દ્રવ્ય જેમકે રાજપર્યાયને યોગ્ય કુમાર (રાજકુમાર રાજા નથી, પણ ભવિષ્યમા તે રાજરૂપ પર્યાયને પામે એમ છે, માટે દ્રવ્ય રાજા કહેવાય) તથા ભુત પર્યાયરૂપ જે દ્રવ્ય તે પણ દ્રવ્ય જેમકે—જે ઘડામા એકવાર ઘત હતુ, પણ હાલ નથી, છતા તેને ઘૃત ઘટ કહીએ છીએ (ઘીના ઘડારૂપ પર્યાય તે ભૂત પર્યાય થયો, કેમકે વર્ત્તમાનમા તે ઘડામા ઘી નથી, છતા તેને દ્રવ્યથી ઘૃતઘટ કહીએ છીએ) તથા (च) શબ્દથી ભૂત-ભવિષ્યત્ પર્યાયરૂપ જે દ્રવ્ય તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય એમ સમજવુ જેમકે-જે ઘડામા એકવાર ઘત હતુ હાલ નથી, ભવિષ્યમા તેમા ઘૃત નાખવાનુ છે, એટલે એ દ્રવ્યથી ઘૃતઘટ કહેવાય તાત્પર્ય કે-જે દ્રવ્ય ભુત પર્યાયને યોગ્ય હોય, અથવા ભાવિપર્યાયને યોગ્ય હોય અથવા ભૂત-ભાવિ એ બને પર્યાયને યોગ્ય હોય, તે જ દ્રવ્ય કહેવાય, અન્ય નહિ જે પર્યાય વર્ત્તમાનમા ન હોય તો પણ ભૂતકાળમા

હતો, અથવા ભવિષ્યમા થનાર છે, અથવા ભૂતમા હતો, વર્ત્તમાનમા નહિ હોવા છતા ભવિષ્યમા થનાર છે, તે પર્યાયવાળુ દ્રવ્ય તે દ્રવ્ય કહેવાય, અન્ય નહિ, નહિ તો પર્યાયમાત્ર અનુભૂતત્વ અને અનુભવિષ્યમાણત્વવાળા હોવાથી પુદ્ગલાદિ સર્વ પર્યાયને દ્રવ્યત્વનો પ્રસગ આવે આ ઉપરોક્ત શ્રી **વિશેષાવશ્યક**ની ગાથાનો વિસ્તૃતાર્થ થયો એ ગાથામા દ્રવ્યની જે જૂદી જૂદી [૧-૨-૩-૪] ચાર વ્યાખ્યા આપી છે તે સમાવેશ પામે છે



સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાય

પ્રસગપ્રાપ્ત સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયનુ કથન હવે કરે છે—અગુરુલઘુ દ્રવ્યના જે વિકાર તે સ્વભાવ પર્યાય, તેથી વિપરીત અર્થાત્ સ્વભાવથી ઉલટા પર્યાય તે વિભાવ પર્યાય. તેમા અગુરુલઘુ દ્રવ્ય સ્થિર છે, જેમકે સિદ્ધિક્ષેત્ર તે જ અગે **શ્રી સમવાયાગ વૃત્તિ**મા કહ્યુ છે કે —

"गुरुलघु द्रव्यं यत्तिर्यग्गामि वाय्वादि, अगुरुलघु यत्स्थिरं सिद्धिक्षेत्र घटाकारव्यवस्थितज्योतिष्कविमानादी मीति ॥"—અર્થાત્–જે દ્રવ્ય તિર્યંગ્ગામિ (તિરછા ચાલવા વાળા) છે તે ગુરુલઘુ દ્રવ્ય કહેવાય, જેમકે વાયુ આદિ અને જે દ્રવ્ય સ્થિર છે, તે અગુરુલઘુ કહેવાય જેમકે– સિદ્ધિક્ષેત્ર તથા ઘટના આકારે વ્યવસ્થિત એવા જ્યોતિષ્કના વિમાન આદિ

ગુણના વિકાર તે પર્યાય,—તે બાર પ્રકારના છે:—

(૧) અનંત ગુણ હાનિ
(૨) અસંખ્યાત ગુણ હાનિ
(૩) સંખ્યાત ગુણ હાનિ
(૪) સંખ્યાત ભાગ હાનિ
(૫) અસંખ્યાત ભાગ હાનિ
(૬) અનંત ભાગ હાનિ
(૭) અનંત ભાગ વૃદ્ધિ
(૮) અસંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિ
(૯) સંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિ
(૧૦) સંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ
(૧૧) અસંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ
(૧૨) અનંત ગુણ વૃદ્ધિ

નર—નારકાદિ ચતુર્ગતિ અથવા ચોરાશી લાખ યોનિ એ વિભાવ પર્યાય



દ્રવ્યના સામાન્ય દશ ગુણ

હવે ગુણના વિભાગ દેખાડે છે —

+(૧) અસ્તિત્વ (દ્રવ્ય માત્રનો સામાન્ય ગુણ)
(૨) વસ્તુત્વ (,,)
(૭) ચેતનત્વ (જીવ દ્રવ્ય નો જ સામાન્ય ગુણ)
(૮) અચેતનત્વ (પુદ્ગલાદિ અજીવ દ્રવ્યનો જ સામાન્ય ગુણ)

+ અસ્તિત્વ આદિ ગુણોના અર્થ સમજવા યોગ્ય છે [illegible] દ્રવ્યના સામાન્ય ગુણ નીચે મુજબ —

(૧) અસ્તિત્વ=સદ્રૂપતા, (દ્રવ્યનુ [illegible]) 'સત્ દ્રવ્ય [illegible] ન હોય તેનું નામ જ ન હોય માટે હોવાપણું છે 'नामत[illegible] विद्यते भाव ।'

(૨) વસ્તુત્વ=સામાન્ય વિશેષાત્મકપણું [illegible] સમાનમાં સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને અવિનાભાવી અબાધપણે રહેલ છે વસેના [illegible] માટે વસ્તુ એ [illegible] (૩) દ્રવ્યત્વ— એનો અર્થ ઉપર જણાવ્યો છે

(૩) સામાન્ય વિશેષાત્મક દ્રવ્યત્વ (,,)

(૪) પ્રમેયત્વ (,,)

(૫) અગુરુલઘુત્વ (,,)

(૬) પ્રદેશત્વ (,,)

(૯) મૂર્ત્તત્વ (પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનો જ સામાન્ય ગુણ)

(૧૦) અમૂર્ત્તત્વ (જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ પાંચ દ્રવ્યનો જ સામાન્ય ગુણ)

---

(૪) પ્રમેયત્વ=પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કે બંને) વડે જેનો નિશ્ચય કરી શકાય તે પ્રમેય દ્રવ્યમાત્ર પ્રમેય છે, અર્થાત્ પ્રમાણ વડે તેનું માપ (નિશ્ચય) થઈ શકે છે

(૫) અગુરુલઘુત્વ=આ ગુણ સૂક્ષ્મ અને વચનથી કહ્યો જાય તેમ નથી ષડ્‌વૃદ્ધિરૂપ અને ષડ્‌હાનિરૂપ પ્રતિક્ષણે વર્ત્તમાન આ ગુણ દ્રવ્યમાત્રમાં રહેલો છે તે આગમ પ્રમાણથી જ ગ્રાહ્ય છે કહ્યું છે કે —

"सूक्ष्मं जिनोदितं तत्त्वं हेतुभिर्नैव हन्यते ।
आज्ञासिद्धं तु तद्ग्राह्यं नान्यथावादिनो जिनाः ॥"

અર્થાત્—શ્રી જિને કહેલું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જેનો હેતુ વડે ઘાત નથી જ થતો તે આજ્ઞાસિદ્ધ ગણી ગ્રહણ કરી લેવું કેમકે—શ્રી જિન અન્યથા વાદી નથી

(૬) પ્રદેશત્વ=અવિભાગી પુદ્‌ગલ પરમાણુ જેટલું ક્ષેત્ર તે પ્રદેશ તેનો ભાવ તે પ્રદેશત્વ,

(૭) ચેતનત્વ=જેથી વસ્તુનો અનુભવ થાય તે ચેતનત્વ,

દ્રવ્યના આ દશ સામાન્ય ગુણ છે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં આઠ આઠ[1] ગુણ છે

દ્રવ્યના સોળ વિશેષ ગુણ

(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) સુખ (૪) વીર્ય[1] (જીવ દ્રવ્યના વિશેષ ગુણ)

(૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગંધ, (૮) વર્ણ, (પુદ્ગલના)

(૯) ગતિ હેતુત્વ (ધર્મનો)

(૧૦) સ્થિતિ હેતુત્વ[4] (અધર્મનો)

(૧૧) અવગાહના હેતુત્વ[5] (આકાશનો)

(૧૨) વર્તના હેતુત્વ[6] (કાળનો)

चेतन्यमनुभूति स्यात् सक्रियारूपमेव च ।
क्रिया मनोवच कायेष्वन्विता वर्तते ध्रुव ॥

અર્થાત્—ચેતનત્વ કે ત અનુભતિ (અનુભવ) છે અને તે ક્રિયારૂપ છે અને એ ક્રિયા નિશ્ચયે મન વચન કાયામાં અન્વિત થઈ (અનુગત થઈ) વર્તે છે

(૮) અચેતનત્વ=અનુભવ રહિતપણું (૯) મૂર્તત્વ=રૂપ, રસ ગંધ, સ્પર્શ સહિતપણું (૧૦) અમૂર્તત્વ=રૂપ આદિ રહિતપણું.

૧ જીવ દ્રવ્યમાં (૧) અચેતનત્વ અને (૨) મૂર્તત્વ નથી બાકીના આઠ
પુદ્ગલમાં (૧) ચેતનત્વ અને (૨) અમૂર્તત્વ નથી ,, ,,
બાકીના (૧) ... અને (૨) મૂર્તત્વ નથી, ,,

(૧૩) ચેતનત્વ (જીવ દ્રવ્યનો જીવ જાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય ગુણ, અજીવ જાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ)

(૧૪) અચેતનત્વ (અજીવ જાતિ અપેક્ષાએ અજીવનો સામાન્ય ગુણ, જીવ જાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ)

(૧૫) મૂર્ત્તત્વ (પુદ્ગલનો સ્વજાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય ગુણ, વિજાતિ અપક્ષાએ વિશેષ ગુણ)

(૧૬) અમૂર્ત્તત્વ (જીવ, ધર્મ, આકાશ અને કાલ એની અપેક્ષાએ સામાન્ય, પુદ્ગલની અપેક્ષાએ વિશેષ)

(આમ) જીવ અને પુદ્ગલ પ્રત્યેકના છ છ ગુણ છે, બાકીના ચારે દ્રવ્ય પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ગુણ છે છેલ્લા ચાર ગુણ છે, તે સ્વજાતિની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગુણ છે, અને વિજાતિની અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ છે

સ્વભાવ

પ્રસંગને લઈને જીવાદિ દ્રવ્યના સ્વભાવ કહે છે —

(૧) અસ્તિ સ્વભાવ (૨) નાસ્તિ સ્વભાવ
(૩) નિત્ય સ્વભાવ (૪) અનિત્ય સ્વભાવ
(૫) એક સ્વભાવ (૬) અનેક સ્વભાવ
(૭) ભેદ સ્વભાવ (૮) અભેદ સ્વભાવ
(૯) ભવ્ય સ્વભાવ (૧૦) અભવ્ય સ્વભાવ

અને (૧૧) પરમ સ્વભાવ—એ અગ્યાર સ્વભાવ છે તે દ્રવ્યના સામાન્ય સ્વભાવ છે, એટલે દ્રવ્યમાત્રમાં એ અગ્યાર સ્વભાવ સામાન્ય છે નથી—

(૧) **ચેતન સ્વભાવ**—(આ જીવનો સ્વજાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છે, વિજાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે, વસ્તુત જીવમા જ છે, ઉપચાર 'પુદ્ગલ'મા આરોપાય છે)

(૨) **અચેતન સ્વભાવ**—(આ અજીવનો અજીવ જાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છે, જીવ જાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે, જીવ શિવાય બાકીના દ્રવ્યોમા જ છે, પણ ઉપચારે જીવમા આરોપાય છે)

(૩) **મૂર્ત્ત સ્વભાવ**—(આ પુદ્ગલનો સ્વજાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છે, વિજાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે, પુદ્ગલમા જ છે, પણ ઉપચારે જીવમા પણ આરોપાય છે)

(૪) **અમૂર્ત્ત સ્વભાવ**—(પુદ્ગલ શિવાય બાકીના જ દ્રવ્યોમા છે, અને તે તે દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છે, પુદ્ગલની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે **'અમૂર્ત્તતા'** વસ્તુત પુદ્ગલમા નથી, પણ અપેક્ષાવિશેષે પુદ્ગલમા તેનો ઉપચાર થાય છે)

(૫) **એક પ્રદેશ સ્વભાવ**—(આ જીવ અને પુદ્ગલમા જ છે, તે બેની અપેક્ષાએ આ સામાન્ય સ્વભાવ છે, બાકીના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે)

(૬) **અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ** અથવા **બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ**—(કાલ શિવાય બાકીના બધા દ્રવ્યોમા આ છે, તો જેમા છે તેની અપેક્ષાએ આ સામાન્ય સ્વભાવ છે, કાલની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે)

(૭) વિભાવ સ્વભાવ—(આ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યમા છે, બાકીનામા નથી, એટલે જીવ-પુદ્ગલની અપેક્ષાએ આ સામાન્ય સ્વભાવ છે, બાકીનાની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે) અપેક્ષાવિશેષ બીજા દ્રવ્યોમા પણ કોઈ કોઈ આચાર્યોના મતે આરોપાય છે

(૮) શુદ્ધ સ્વભાવ—(વસ્તુત આ બધા દ્રવ્યોમા છે, પણ ઉપાધિ અપેક્ષાએ જીવ-પુદ્ગલ અશુદ્ધ પણ છે એટલે આને વિશેષ સ્વભાવ કહ્યો છે)

(૯) અશુદ્ધ સ્વભાવ—(જીવ અને પુદ્ગલના અનાદિ સયોગસબધરૂપ ઉપાધિને લઈને આ સ્વભાવ એ બેમા જ છે, બાકીનામા નથી તથાપિ અપેક્ષાવિશેષ કોઈ મત પ્રમાણે ધર્મ, અધર્માદિમા પણ એનુ આરોપણ થાય છે)

(૧૦) ઉપચરિત સ્વભાવ (?)

આ દશ વિશેષ સ્વભાવ કહ્યા એટલે સામાન્ય સ્વભાવ અગ્યાર અને વિશેષ દશ મળી કુલ એકવિશ સ્વભાવ થયા

તેમા જીવ અને પુદ્ગલમા પ્રત્યેકમા એકવિશ સ્વભાવ છે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશમા અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ અને બીજા પાચ (અચેતનત્વ, અમૂર્ત્તત્વ, એક પ્રદેશત્વ, બહુ પ્રદેશત્વ અને શુદ્ધત્વ) મળી સોળ સ્વભાવ છે કાળમા અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ અને બીજા ચાર (અચેતનત્વ, અમૂર્ત્તત્વ, શુદ્ધત્વ, અને ઉપચરિતત્વ) મળી પદર સ્વભાવ છે એ જ અગે કહ્યુ છે કે—

"एकविंशति भावा स्युर्जीवपुद्गलयोर्मता ।
धर्मादीनां षोडश स्युः काले पंचदश स्मृता ॥"

અર્થાત્—જીવ અને પુદ્ગલ એ દરેકના એકવિશ સ્વભાવ છે, ધર્માદિ (ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ)ના સોળ છે, અને કાળના પંદર કહ્યા છે

સ્વભાવ પણ ગુણ–પર્યાયના× અંતર્ભૂત જ સમજવા (સ્વભાવ+ ગુણ–પર્યાયથી જુદા નથી, તેમાં જ તેનો સમાવેશ થઇ જાય છે), નહિ તો દ્રવ્યનું લક્ષણ બનાવ્યું, તેમાં ગુણપર્યાયની પેઠે તનું પણ ગ્રહણ થાત

× પણ એટલું વિશેષ કે ગુણ છે તે ગુણીમાં જ રહે છે, અને સ્વભાવ ગુણ–ગુણી બન્નેમાં રહે છે કેમ કે ગુણ–ગુણી બન્ને પોતપોતાની પરિણતિમાં પરિણમે છે અને જે પરિણતિ છે તે જ સ્વભાવ છે અથવ– तत्कालपर्ययाक्रांत वस्तु भावो विधीयते ।'—અર્થાત્ લક્ષણ પર્યાયમાં આક્રાંત થએની (પરિણમેની) જે વસ્તુ તે ભાવ (સ્વભાવ) કહેવાય છે

+આ એકવિશ સ્વભવના અર્થ સમજવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે લખ્યા છે —

(૧) અસ્તિ સ્વભાવ=સ્વભાવલાભથી કદી પણ દૂર ન હોવું તે અથવા સ્વરૂપે કરી સત્ હોવું તે 'स्वभावलाभादच्युतत्वा दस्ति स्व०

(૨) નાસ્તિ સ્વભાવ=પરરૂપે કરી કદી ન હોવું તે परस्व रूपणाभावान्नास्तिस्व०

(૩) નિત્ય સ્વભાવ=આ વસ્તુ તો પેલી જ કે જે પૂર્વે અનુભવી

ગુણનું કથન થયું, એટલે ગુણના વિકાર એવા જે પર્યાય હતી તે જ એવો બોધ જે વડે થાય છે, તે તે વસ્તુનો નિત્યસ્વભાવ વસ્તુ પર્યાયવાળી હોવાથી ક્રમ ક્રમ તેના પર્યાય બદલ્યા કરે તથાપિ [પર્યાયાન્તર થયેલ હોવા છતા પણ] તે વસ્તુને જોતા એમ થાય છે કે આ તો પેલી જે મે પૂર્વે જોઇ હતી અથવા અનુભવી હતી, તે. આવુ જ્ઞાન થાય છે તે તે વસ્તુના નિત્ય સ્વભાવને લઇને જ વસ્તુમા એવો નિત્ય સ્વભાવ ન હોય, તો જેના પર્યાય પલટી ગયા છે એવી વસ્તુનો – આ તો આ જ, પૂર્વે અનુભવી હતી તે –એવો બોધ નજ થાય અથવા કડુ ... અને સોનુ સોનાનો કડારૂપ પર્યાય પલટાઇને કુંડલ પર્યાય થયો પણ સોનુ તો તે જ–નિત્ય निज निजनानापर्यायेषु तदेवइमिति द्रव्यस्योपलम्भान्नित्यस्वभाव ।

(૪) અનિત્ય સ્વભાવ=દ્રવ્યનુ પર્યાય પરિણામપણુ અથવા ઉત્પાદવ્યય જેથી થાય છે તે વસ્તુનો તે અનિત્ય સ્વભાવ तस्याऽप्यनेकपर्यायपरिणामित्वादनित्यस्वभाव ।

(૫) એક સ્વભાવ=જેમ રૂપ, રસ ગંધ સ્પર્શ એ સહભાવી સ્વભાવોનો એકરૂપ આધાર ઘટ છે, એ ઘટનો એક સ્વભાવ તેમ સ્વભાવોનો તેના સહભાવી ગુણોનો એક રૂપ આધાર તે એક સ્વભાવ स्वभावानामेकाधारत्वादेकस्वभाव ।

(૬) અનેક સ્વભાવ=આકાશ એકરૂપ છતા તેમાં પર્યાયની દૃષ્ટિ કરીએ, તો અનેક આકાશ લાગશે જેમ——ઘટાકાશ, લોકાકાશ અલોકાકાશ તેમ સ્વભાવ માત્ર સ્વરૂપે એક છતા પર્યાયરૂપે અનેક, તે તેનો અનેક સ્વભાવ. एकस्याप्यनेकस्वभावोपलम्भादनेकस्व० ।

(૭) ભેદ સ્વભાવ=ગુણ–ગુણી, પર્યાય–પર્યાયી, ધર્મ–ધર્મી વગેરેના સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણાદિ ભેદથી વસ્તુનો જે સ્વભાવ गुण-गुण्यादिसंज्ञाभेदाद् भेदस्वभाव ।

તેનુ પણ કથન થઈ ગયુ જ સમજવુ અને એ પર્યાયાર્થિક

(૮) અભેદ સ્વભાવ=ગુણ-ગુણી ધર્મ-ધર્મી એ આદિ અભેદ વૃત્તિએ જોતાં એ અનો અભેદ સ્વભાવ गुणगुण्याद्येकस्वभावाद् भेदस्वभाव ।

(૯) ભવ્ય સ્વભાવ=અનેક કાર્ય-કારણ શક્તિવાળુ અવસ્થિત જે દ્રવ્ય, તેનુ કેમિક વિશેષતા આવિર્ભાવથી પ્રકટ થવુ, અર્થાત્ આગામી કાલ પરસ્વરૂપાકાર પરિણમવુ તેનુ નામ ભવ્ય સ્વભાવ भावि काल परस्वरूपाकारभवनाद् भव्यस्वभाव ।

(૧૦) અભવ્ય સ્વભાવ=ત્રણ કાળમા (ત્રણે કાળમા મળ્યા હોવા છતા) પરસ્વરૂપાકાર ન થવુ એ દ્રવ્યનો અભવ્ય સ્વભાવ. काल त्रयेऽपि परस्वरूपाकाराभवनादभव्यस्वभाव । ન અને કહ્યુ છે કે—

अण्णोण्ण पविसन्ता दिंता आगास अण्णमण्णस्स ।
मेलंतावि अ णिच्च सगसगभाव न विजहंति ॥'

અર્થાત્—દ્રવ્ય અન્યોન્ય પ્રવેશ કરતા છતા અરસપરસ અવકાશ આપતા છતા અને નિત્ય મળ્યા છતા પોતપોતાનુ સ્વરૂપ તજતા નથી

(૧૧) પરમ સ્વભાવ= पारिणामिकभावप्रधानत्वेन परम स्वभाव । પારિણામિક ભાવની પ્રધાનતાને લઈને પરમ સ્વભાવ તાત્પર્ય કે—જે જે દ્રવ્યમા જે જે પારિણામિક ભાવ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, તે તે તેનો પરમ સ્વભાવ છે જુ જ્ઞાન એ આત્માનો પરમ સ્વભાવ કેમકે આત્માના પારિણામિક ભાવમા જ્ઞાન પ્રધાન છે

(૧૨) ચેતનસ્વભાવ=જે વડે અનુભવ થાય તે ચેતનસ્વભાવ

૧ અચેતનસ્વભાવ=ચેતનસ્વભાવની વિપરીત તે અચેતન સ્વભાવ

નય દ્રવ્યાર્થિક નય સાથે મિશ્રિત હોઇ, દ્રવ્યનો વિશેષ બોધ આપે છે, તાત્પર્ય દ્રવ્યપર્યાયાર્થિક નય ન દ્રવ્યાર્થિક

---

(૧૪) મૂર્ત સ્વભાવ=રૂપ રસ, ગંધ સ્પર્શ જેને લઇ જણાય, તે મૂર્ત સ્વભાવ.

(૧૫) અમૂર્ત સ્વભાવ=મૂર્તથી ઉલટો અમૂર્ત સ્વ૦

(૧૬) એક પ્રદેશ સ્વ૦=એકત્વપરિણતિરૂપ અખંડાકાર નિર્વિશેષ જે ભાજનપણે તે એકપ્રદેશ સ્વ૦

(૧૭) બહુ પ્રદેશ સ્વ૦=ભિન્નપ્રદેશયોગત્વને તથા ભિન્ન પ્રદેશની કલ્પના કરીને જેથી અનેક પ્રદેશ વ્યવહાર યોગ્યતા થાય, તે અનેક પ્રદેશ સ્વ૦

(૧૮) વિભાવ સ્વ૦=સ્વભાવથી ઉલટો તે વિભાવ સ્વ૦

(૧૯) શુદ્ધ સ્વ૦=જે સ્વગુણ [illegible] અર્થાત્ ઉપાધિરહિત અંતરૂ ભાવ પરિણતિ તે શુદ્ધ સ્વ૦

(૨૦) અશુદ્ધ સ્વ૦=શુદ્ધથી ઉલટો, અર્થાત્ ઉપાધિ સહિત આત્મભાવ પરિણમન યોગ્યતા, તે અશુદ્ધ સ્વ૦

(૨૧) ઉપચરિત સ્વ૦=નિયમિત સ્વભાવનું અન્યત્ર ઉપચાર રૂપે કહેવું તે તો ઉપચરિત સ્વ૦ આ ઉપચરિત સ્વભાવ બે પ્રકારનો છે—(૧) કર્મજ—કર્મજનિત. (૨) સહજ—સ્વાભાવિક (૧) તેમાં પુદ્ગલના સંબંધને લઇને જીવને મૂર્તપણું તથા અચેતનપણું આરોપવું તે કર્મજ ઉપચરિત સ્વભાવ છે (કર્મનો સંબંધ છુટે ત્યારે આ ઉપચાર પણ દૂર થાય છે આ જ પ્રમાણે રાગાદિક

તેનુ પણ કથન થઇ ગયુ જ સમજવુ અને એ પર્યાયાર્થિક

(૮) અભેદ સ્વભાવ=ગુણ-ગુણી ધર્મ-ધર્મી એ આદિ અભે વૃત્તિએ જોઇએ એ તેનો અભેદ સ્વભાવ. गुणगुण्याद्येकस्वभावादभेदस्वभाव ।

(૯) ભવ્ય સ્વભાવ=અનેક કાર્ય-કારણ શક્તિવાળુ અવસ્થિત જે દ્રવ્ય તેનુ ક્રમિક વિશેષતાના આવિર્ભાવથી પ્રાપ્ત થવુ, અર્થાત આગામી કાળે પરસ્વરૂપાકાર પરિણમવુ તેનુ નામ ભવ્ય સ્વભાવ. भाविकाले परस्वरूपाकारभवनाद् भव्यस्वभाव ।

(૧૦) અભવ્ય સ્વભાવ=ત્રણ કાળમા (એક દ્રવ્યમા મળ્યા હોવા છતા) પરસ્વરૂપાકાર ન થવુ એ દ્રવ્યનો અભવ્ય સ્વભાવ कालत्रयेऽपि परस्वरूपाकाराभवनादभव्यस्वभाव । તે અગે કહ્યુ છે —

अण्णोण्ण पविसंता दिंता ओगास अण्णमण्णस्स ।
मेलंतावि अ णिच्च सगसगभाव न विजहंति ॥"

અર્થાત્—દ્રવ્ય અન્યોન્ય પ્રવેશ કરતા છતા અને પરસ્પર અવકાશ આપતા છતા અને નિત્ય મળ્યા છતા પોતપોતાનુ સ્વરૂપ તજતા નથી

(૧૧) પરમ સ્વભાવ= पारिणामिकभावप्रधानत्वेन परम स्वभाव । પારિણામિક ભાવની પ્રધાનતાને લઇને પરમ સ્વભાવ તાત્પર્ય કે-જે જે દ્રવ્યમા જે જે પારિણામિક ભાવ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, તે તે તેનો પરમ સ્વભાવ. e g જ્ઞાન એ આત્માનો પરમ સ્વભાવ, કેમકે આત્માના પારિણામિક ભાવમા જ્ઞાન પ્રધાન છે

(૧૨) ચેતનસ્વભાવ=જે વડે અનુભવ થાય તે ચેતનસ્વભાવ

(૧૩) અચેતનસ્વભાવ=ચેતનસ્વભાવથી ઉલટો તે અચેતન સ્વભાવ.

નય દ્રવ્યાર્થિક નય સાથે મિશ્રિત હોઇ, દ્રવ્યનો વિશેષ બોધ આપે છે, તાત્પર્ય કે–પર્યાયાર્થિક નય ને દ્રવ્યાર્થિક

---

(૧૪) મૂર્ત્ત સ્વભાવ=રૂપ રસ, ગંધ સ્પર્શ જેને લઇ જણાય, તે મૂર્ત્ત સ્વભાવ

(૧૫), અમૂર્ત્ત સ્વભાવ=મૂર્ત્તથી ઉલટો અમૂર્ત્ત સ્વ૦

(૧૬) એક પ્રદેશ સ્વ૦=એકત્વપરિણતિરૂપ અખંડાકાર પ્ર- દેશનુ જે ભાજનપણું તે એકપ્રદેશ સ્વ૦

(૧૭) બહુ પ્રદેશ સ્વ૦=ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશને લઇને તથા ભિન્ન પ્રદેશની કલ્પના કરીને જેથી અનેક પ્રદેશ વ્યવહાર યોગ્યતા થાય, તે અનેક પ્રદેશ સ્વ૦

(૧૮) વિભાવ સ્વ૦=સ્વભાવથી ઉલટા તે વિભાવ સ્વ૦

(૧૯) શુદ્ધ સ્વ૦=જે કેવળ શુદ્ધ હોય અર્થાત્ ઉપાધિરહિત અંતરૂ ભાવ પરિણતિ તે શુદ્ધ સ્વ૦

(૨૦) અશુદ્ધ સ્વ૦=શુદ્ધથી ઉલટો, અર્થાત્ ઉપાધિ સહિત બાહ્યભાવ પરિણમન યોગ્યતા, તે અશુદ્ધ સ્વ૦

(૨૧) ઉપચરિત સ્વ૦=નિયમિત સ્વભાવનું અન્યત્ર ઉપચાર રૂપે કહેવું તે તો ઉપચરિત સ્વ૦ આ ઉપચરિત સ્વભાવ બે પ્રકારનો છે—(૧) કર્મજ—કર્મ જનિત (૨) સહજ—સ્વાભાવિક. (૧) તેમા પુદ્‌ગલના સબંધને લઇને જીવને મૂર્ત્તપણું તથા અચેતનપણું આરોપવું, તે કર્મજ ઉપચરિત સ્વભાવ છે (કર્મનો સબંધ દૂર્ થયે આ ઉપચાર પણ દૂર થાય છે આ જ પ્રમાણે રાગાદિક

નયન સાપેક્ષ છે, નિરપેક્ષ નથી, એટલે પર્યાયાર્થિક નયથી દ્રવ્યના વિશેષ ગુણની પ્રતિપત્તિ (નિશ્ચય) થાય છે એ અંગે કહ્યું છે કે —

કર્મને અમૂર્ત, ચેતનાત્મક કહીએ છીએ તે ઉપચારે લઈને આ કર્મજ ઉપચરિત સ્વભાવ થયા) (૨) સિદ્ધાત્મામાં પરજ્ઞાનૃત્વ, પર દર્શકત્વ માનવું તે સ્વાભાવિક ઉપચરિત સ્વભાવ છે

આ જે એકવિશ સ્વભાવ કહ્યા તે બધા સાપેક્ષ છે હવે કોઈ એ સ્વભાવોને ન માને અથવા એકાંતે માને તો શું વિરોધ આવે એ પણ જાણવા યોગ્ય છે તે પણ અત્ર આલાપપદ્ધતિ અનુસાર નીચ દાખીએ છીએ —

" दुर्नयैकान्तमारूढा भावाना स्वार्थिका हि न ।
स्वार्थिकाश्च विपर्यस्ता सकलङ्का नया यत ॥ " નય ચ[illegible]

અર્થાત્—પદાર્થોને દુર્નયરૂપ એકાન્તપણે ગ્રહણ કરતા નય સ્વાર્થિક નથી અને જે સ્વાર્થિક છે, તે વિપરીતતાવાળા છે, અને વિપર્યાસવાળા હોવાથી તે નય કલંકિત છે तत्कथ? એમ કેવા પ્રકારે એકાંત ગ્રહણ કરનાર વિપર્યસ્ત હોઈ શકે છે? तथाहि-જુઓ આ પ્રમાણે —

(૧) सर्वथैकान्तेन सद्रूपस्य न नियतार्थव्यवस्था सङ्करादिदोषत्वात् तथाऽसद्रूपस्य सकलशून्यताप्रसंगात् नित्यस्यैकरूपत्वादेकरूपस्यार्थक्रियाकारित्वाभाव । अर्थक्रियाकारित्वाभावे द्रव्यस्याऽप्यभाव ।×

×સદ્ લેખકે આ નોંધ આટલેથી જ અપૂર્ણ રહેવા દી[illegible]

૧ જિજ્ઞાસુએ આલાપપદ્ધતિનું અવલોકન કરવું —ભગવાનદાસ

"नानास्वभावसंयुक्तं द्रव्यं ज्ञात्वा प्रमाणतः ।
तच्च सापेक्षसिद्ध्यर्थं स्यान्नयैर्मिश्रितं कुरु ।"

અર્થાત્—જુદા જુદા અનેક સ્વભાવથી સંયુક્ત દ્રવ્યને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જાણીને, તે દ્રવ્યની સાપેક્ષ સિદ્ધિ અર્થે કથંચિત નય સાથે મેળાવો (તાત્પર્ય કે 'અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ' આદિ સ્વભાવો દ્રવ્યના છે એમ પ્રમાણ વડે જાણ્યું, પણ 'અસ્તિત્વ' અને 'નાસ્તિત્વ' એ ધર્મો તો પ્રગટ વિરોધી દેખાય છે, તો એવા બે વિરોધી ધર્મ એક દ્રવ્યમાં કેમ ઘટે એવો પ્રશ્ન થશે, તો તે પ્રશ્નના સમાધાન માટે નય વડે બતાવાય કે દ્રવ્યના એ ધર્મ સાપેક્ષપણે કહ્યા છે, અર્થાત દ્રવ્યનું 'અસ્તિત્વ' સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છે 'નાસ્તિત્વ' પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છે જેમ માણસનું પુત્રપણે હોવું પિતાની અપેક્ષાએ છે, પુત્રપણે ન હોવું એ પોતાના પુત્ર કે સ્ત્રી આદિની અપેક્ષાએ છે)



દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય

પૂર્વોક્ત (ઉપર જેનું લક્ષણ બતાવ્યું તે જ) દ્રવ્ય જ છે અર્થ અથવા પ્રયોજન જેનું, તે દ્રવ્યાર્થિક નય એના યુક્તિ કલ્પનાએ કરી દશ ભેદ થાય છે —

(૧) અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે-गुणपर्यायस्वभावं द्रव्यं। ગુણપર્યાય છે સ્વભાવ જેનો, તે દ્રવ્ય (દ્રવ્યની આ વ્યાખ્યા અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નયને લઈને છે જેમકે-એક દ્રવ્ય જાણતા તેને અનુયાયી (અન્વયી) તેના ગુણ–પર્યાય પણ જાણ્યા જાય અથવા સામાન્યનો બોધ થતા, તેને અનુયાયી (અન્વયી) વિશેષનો બોધ પણ થાય સુવર્ણ જોતા એને અનુયાયી (તેમા અન્વયરૂપે રહેલા તેના પર્યાય) કુંડલ, કડા પણ યાદ આવી જાય (એ પર્યાયનો દ્રવ્યમા અન્વય ધર્મ રહ્યો છે તેને લઈને)

(૨) સ્વદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્ર૦ ન૦—જેમકે-स्वद्रव्यचतुष्टयापेक्षया द्रव्यमस्ति। સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવ એ સ્વજાતિની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સત્ છે

(૩) પર દ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્ર૦ ન૦—જેમકે-परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया द्रव्यं नास्ति। પર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અસત્ છે

(૪) પરમ ભાવ ગ્રાહક દ્ર૦ ન૦—જેમકે-ज्ञानमय आत्मा। જ્ઞાનવાળો તે આત્મા અહી આત્માના અનેક સ્વભાવ

(જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, સુખ આદિ) માંથી તે બધામાં મુખ્ય (પરમ સ્વભાવ) સ્વભાવ જે જ્ઞાન તે લીધું દર્શનમય आत्मा, सुखमय आत्मा ઈત્યાદિ પણ કહેવાય, પણ **પરમ ભાવ ગ્રાહક નયે** તો ज्ञानमय आत्मा । એમ જ કહેવાય પુદ્ગલાદિ અજીવથી આત્માનો ભેદ દેખાડનાર (distinguishing) જ્ઞાન છે

(૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦—જેમકે—जीव सिद्धसदृश शुद्धात्मा । જીવ છે તે સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ આત્મા છે (અહીંઆ જીવને વળગેલો જે કર્મવળગણા તેની અપેક્ષા ન કરીએ અને જીવના મૂળ સ્વરૂપે જોઈએ, તો જીવ માત્ર સિદ્ધ જેવા શુદ્ધ આત્મા છે આ સંગે કહ્યું છે કે —

" मग्गणगुणठाणेहिं य चउदसहिं हवंति तह असुद्धणया ।
विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ॥' શ્રી દ્રવ્ય સંગ્રહ, ૧૩

અર્થાત્—માર્ગણા અને ગુણસ્થાનક આદિથી સંસારી જીવના જે ભેદ પાડવામાં આવે છે તે અશુદ્ધ નયને લઈને, શુદ્ધ નયને લઈને તો જીવ માત્ર એક સરખા શુદ્ધ છે એમ જાણવું શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયનો આ એક ભેદ થયો તેમજ (૬)—

(૬) ઉત્પાદ વ્યય ગૌણત્વેન સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦—ઉત્પાદ અને વ્યયને ગૌણ કરી સત્તા (ધ્રૌવ્ય) ને મુખ્ય ગ્રહણ કરનાર શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦ જેમકે—द्रव्य नित्यं, દ્રવ્ય નિત્ય છે, (અહીંઆ દ્રવ્યનું સર્વદા અવિચળપણું

હોવાપણું એ મુખ્ય ગ્રહણ કર્યું છે, અને તેથી કરીને દ્રવ્ય નિત્ય એમ કહ્યુ, કેમકે ઉત્પાદ વ્યયરૂપ પર્યાય એ તો ક્ષણે ક્ષણે ઉપજે છે, વણસે છે, પલટાય છે, પણ દ્રવ્યની મૂળ સત્તા તે તો સદા કાયમ જ છે તેમજ (૩)—

(૭) ભેદ કલ્પના નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦—ભેદની કલ્પનાની અપેક્ષા ન રાખે એના ત્રીજો શુદ્ધ દ્રવ્ય ન જેમકે- निजपर्यायस्वभावत्वादभिन्न द्रव्य । પોતાના ગુણ પર્યાય. સ્વભાવથી અભિન્ન તે દ્રવ્ય

(૮) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્ર૦ ન૦—કર્મની ઉપાધિની અપેક્ષા રાખીને દ્રવ્ય અંગે કહેલુ, તે કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્ર૦ ન૦ જેમકે—क्रोधादिकर्मजभाव आत्मा ક્રોધાદિ કર્મભાવવાળો આત્મા (અહીં આ આત્માને ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળો કહ્યો, તે કર્મની ઉપાધિને લઇને, જે સમયેજે દ્રવ્ય જેવા ભાવે પરિણમે, તે સમયે તે દ્રવ્ય તે ભાવવાળુ ગણાય છે, એટલે કર્મને લઇને ક્રોધાદિ ભાવમાં પરિણમેલ આત્મા ક્રોધાદિ ભાવવાળો કહેવાય છે, તેમજ લોહપિંડ ભઠ્ઠીમાં નાખીએ ત્યારે અગ્નિરૂપે પરિણમે છે, અને તે વખતે અગ્નિ રૂપે કહેવાય છે તેમજ આ મા પણ જે સમયે જેવા ભાવ પરિણમે, તે સમયે તે ભાવરૂપ કહેવાય છે જ્ઞાનીઓએ એ કારણે આત્માના આઠ ભેદ કહ્યા છે —

"द्रव्य कषाययोगानु पयोगो ज्ञानदर्शने चेति ।
चारित्र वीर्ये चत्यष्टविधा मार्गणा तस्य ॥"

—શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક કૃત શ્રી પ્રશમરતિ-૧૯૯

અર્થાત્—(૧) દ્રવ્ય આત્મા, (૨) કષાય આત્મા, (૩)

યોગ આત્મા, (૪) ઉપયોગ આત્મા, (૫) જ્ઞાન આત્મા, (૬) દર્શન આત્મા, (૭) ચારિત્ર આત્મા, (૮) વીર્ય આત્મા, એ આઠ પ્રકારે તેની (આત્માની) માર્ગણા (ગવેષણા–પરીક્ષા કરવી) અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનો આ એક ભેદ થયો તેમજ [૭]—

(૯) ઉત્પાદ વ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્૦ ન૦–એકજ સમયમા દ્રવ્યને ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રૌવ્ય યુક્ત કહેવુ જેમકે–एकस्मिन् समये द्रव्यम् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम् । અથવા સુવર્ણનુ જે સમયે કડારૂપે ઉપજવુ, તેજ સમયે કુંડલરૂપે નાશ પામવુ, પણ સોનારૂપે તો ધ્રુવ રહેવુ દ્રવ્ય સત્તારૂપે નિત્ય હોવા છતા, પર્યાયરૂપે ઉપજે–વણસે છે, એથી ઉત્પાદવ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્૦ ન૦ કહ્યો તેમજ (૩)—

(૧૦) ભેદકલ્પના સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્૦ ન૦—ગુણ–ગુણીમા ભેદની અપેક્ષા રાખીને દ્રવ્યનું કથન કરવુ તે જેમકે–आत्मनो दर्शनज्ञानादयो गुणा । દર્શન–જ્ઞાનાદિ એ આત્માના ગુણ છે (અભેદની અપેક્ષાએ કહ્યુ હોત તો આત્મા એ જ જ્ઞાનાદિ, ગુણ–ગુણી જૂદા નથી, એમ કહેત પણ અહી ભેદ દૃષ્ટિએ દ્રવ્યનુ કથન કર્યુ છે વસ્તુત ગુણ–ગુણી એ જૂદા નથી, તથાપિ ભેદકલ્પનાની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી એમ કહેવાય છે)

દ્રવ્યાર્થિક નયના આ દશ ભેદ કહ્યા

પર્યાયાર્થિક નય

હવે પર્યાયાર્થિક નયનુ વ્યાખ્યાન કરે છે —

+ 'पर्येति उत्पादमुत्पत्ति विपत्तिं च प्राप्नोतीति पर्यायः ।' અર્થાત્ ઉત્પત્તિ (ઉત્પાદ) તથા વિપત્તિ (વિનાશ)ને પામે તેનું નામ પર્યાય એ અંગે કહ્યુ છે કે —

" अनादिनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले ॥ '

અર્થાત્—અનાદિ અનંત એવુ જે દ્રવ્ય (સત્તારૂપે શાશ્વત નિત્ય એવુ જે દ્રવ્ય) તેમા તેના પર્યાય પ્રતિક્ષણે, (જેમ પાણીમાં તરંગ ઉપજે છે અને વણસે છે તેમ) ઉપજે છે અને વણસે છે

અગાઉ (પૃ ૩૪) જે છ પ્રકારના વૃદ્ધિરૂપ અને છ પ્રકારના હાનિરૂપ મળી બાર સ્વભાવપર્યાય અને નર નારકાદિરૂપ વિભાવપર્યાય કહ્યા છે તે અહિં આ પર્યાય શબ્દે સમજવા

પર્યાયના બે પ્રકાર છે —(૧) સહભાવિ પર્યાય (૨ ક્રમભાવિ પર્યાય તે અંગે કહ્યુ છે કે —

" पर्याया द्विविधः, क्रमभावी सहभावी च सहभावी गु इत्यभिधीयते, पर्यायशब्देन तु पर्यायमात्रस्य स्वव्यक्ति व्यापिनोऽभिधानान्न दोष इति ॥ '

+ स्वभावविभावरूपतया याति पर्येति परिणमतीति पर्याय આલાપપદ્ધતિ — સ્વભાવ-વિભાવરૂપે જે પરિણમે છે તે પર્યાય

અર્થાત્—પર્યાય દ્વિવિધ—(૧) ક્રમભાવી, (૨) સહભાવી, સહભાવી પર્યાય તે ગુણ કહેવાય છે ગુણને પર્યાય કહ્યો તેમા દોષ નથી કેમકે ગુણ છે તે સ્વવ્યક્તિવ્યાપિ પર્યાય* સામાન્ય છે

તેમા (૧) સહભાવી પર્યાય તે ગુણ—જેમકે, આત્માના વિજ્ઞાન વ્યક્તિ-શક્તિ+ આદિ, અને (૨) ક્રમભાવી પર્યાય તે **પર્યાય** જેમકે—સુખ, દુખ, હર્ષ, શોક આદિ આત્માના પર્યાય (અહી એમ સમજવાનુ છે કે જ્ઞાનાદિ પર્યાયાંતર થાય તોપણ જ્ઞાનાદિ, અને સુખ પર્યાયાંતર થાય તો દુખ, હર્ષ પર્યાયાંતર થાય તો શોક, માટે જ્ઞાનાદિને સહભાવિ પર્યાય (ગુણ) કહ્યા, અને સુખ, દુખાદિને ક્રમભાવી (પર્યાય) કહ્યા દાખલા તરિકે જુઓ—અત્યારે આપણે સુખ અનુભવીએ છીએ, (અનુભવવુ, જાણવુ, વેદવુ એ એક જ છે), તેમા સુખ પણ પર્યાય છે અને સુખનું જે જ્ઞાન (અનુભ

* સ્વવ્યક્તિવ્યાપિ પર્યાય સામાન્ય છે અર્થાત્ (વ્યક્તિરૂપ) જૂદા જૂદા જે પર્યાય તે બધામાં સામાન્યપણે વ્યાપેલો (રહેલો) જે પર્યાય તે ગુણ છે

\+ અહી આત્માનો વિજ્ઞાન વ્યક્તિ—શક્તિ આદિ ગુણ કહ્યો, તેમા એમ સમજવાનુ છે કે આત્માનો ગુણ જ્ઞાન આદિ છે પણ તે જ્ઞાનાદિ કોઈમા વ્યક્તિરૂપે છે, કોઈમા શક્તિરૂપે છે અર્થાત્ કોઈમા (જેમકે કેવલિમાં) સપૂર્ણ વ્યક્ત-પ્રગટ થયા છે, કોઈમાં સત્તારૂપે જ (શક્તિરૂપે જ) રહેલા છે (જેમકે સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવ) પણ છે તો ખરા જ

વન, વેદન) તે પણ પર્યાય છે અને ક્ષણ પછી વારો કે દુ:ખ વેદીએ, ત્યારે દુ:ખ પણ પર્યાય છે અને એ દુ:ખનું જ્ઞાન (અનુભવન, વેદન) એ પણ પર્યાય છે, પણ પ્રથમ ક્ષણે સુખપર્યાય હતો તે પલટી બીજે ક્ષણે દુ:ખપર્યાય થયો, માટે સુખ-દુ:ખ **ક્રમભાવી** પર્યાય જણાય, અને વેદવારૂપ (જાણવારૂપ, અનુભવવારૂપ) પર્યાય તો બને ક્ષણે સુખ દુ:ખ બન્નેમા તે રૂપ જ રહ્યો છે, માટે **સહભાવી**)

સ્વભાવ દ્રવ્ય, સ્વભાવ ગુણ, વિભાવ દ્રવ્ય અને વિભાવ ગુણ એ વડે કરીને પર્યાય+ પણ ચાર પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) **સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય**—ચરમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન સિદ્ધ પર્યાય

(૨) **સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય**—જીવની જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયી

+ પર્યાય બે પ્રકારના પણ છે -(૧) **અર્થ પર્યાય** (૨) **વ્યંજન પર્યાય** તે પ્રત્યેક પાછા સ્વભાવ ને સ્વભાવ ગુણ વિભાવ દ્રવ્ય અને વિભાવ ગુણે કરીને આ ચાર પ્રકારના છે

તેમા વર્તમાન અર્થપર્યાયો ગ્રહણ કરે છે વ્યંજનપર્યાયો ધ્રુવ અને પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે ને આ બે કર્તુ છે —Refer વાક P 73 **અર્થપર્યાય** સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વર્તમાન માનસ્પર્શિ છે **વ્યંજન પર્યાય** ત્રિકાળવર્તી છે

प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबंधनार्थक्रियाकारित्वोपलक्षिता व्यञ्जनपर्याय । भूतभविष्यत्त्वसंस्पर्शरहित वर्त्तमानकालावच्छिन्न वस्तुस्वरूप च अर्थपर्याय ॥ ”—તર્કભાષા, નય પરિચ્છેદ

(૩) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય—જીવની ચાર ગતિ અથવા ચોરાશી લાખ યોનિ

(૪) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય—જીવના મતિ આદિ—આ જીવ દ્રવ્યના ચાર પ્રકારના વ્યંજનપર્યાય કહ્યા તેમજ પુદ્ગલદ્રવ્યના પણ—

(૫) સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય—અવિભાગિ પુદ્ગલ પરમાણુ

(૬) સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય—પુદ્ગલ પરમાણુના એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ અને બે અવિરુદ્ધ સ્પર્શ

(૭) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય—દ્વિ અણુ, ત્રિ અણુ આદિ

(૮) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય—રસથી રસાંતર, ગંધથી ગંધાંતર, વર્ણથી વર્ણાંતર, સ્પર્શથી સ્પર્શાંતર

આ ચાર વ્યંજન પર્યાય કહ્યા +

+ કોઈ કહેશે કે જીવ અને પુદ્ગલના આ ચાર ચાર વ્યંજન પર્યાય કહ્યા પણ બાકીના ચાર દ્રવ્યના કેમ ન કહ્યા? આ અંગે જણાવવાનું કે—

"धर्माधर्माम्बरकाला अर्थपर्यायगोचराः ।
व्यञ्जनेन तु सम्बद्धौ द्वावन्यौ जीवपुद्गलौ ॥"

અર્થાત્—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર પર્યાય ગોચર—અર્થપર્યાયને ગ્રહણ કરે છે વ્યંજનપર્યાય નહિ, વ્યંજન પર્યાય તો તે સિવાયના બે જીવ અને પુદ્ગલ વ્યંજન ગ્રહણ કરે છે.

એ પ્રમાણે એકત્વ, પૃથક્ત્વ આદિ પણ પર્યાય છે કહ્યું છે કે—

"एगत्तं च पुहत्तं च संखा संठाणमेव च ।
संजोगा य विभागा य पज्जवाणं तु लक्खणं ॥"

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

અર્થાત્—એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન, સંયોગ, વિભાગ, અને (च) થી જૂનું, નવું, પર, અપર, દૂર, નિકટ એ વગેરે પર્યાયના લક્ષણ છે +

પર્યાયાર્થિક નય

પર્યાય જ છે અર્થ (પ્રયોજન) જેના, તે **પર્યાયાર્થિક** નય-(અર્થાત્ પર્યાયાર્થિક નય પર્યાયને જ અવલંબે છે) આ પર્યાયાર્થિક નયના પણ છ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) અનાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક નય—જેમકે- पुद्गलपर्याया मेर्वादि नित्य । મેરુ આદિ પુદ્ગલ પર્યાય નિત્ય છે (મેરુ, શાશ્વતી પ્રતિમા, રત્નપ્રભાદિક પૃથ્વી, જ્યોતિષ્ક વિમાન એ વગેરે પુદ્ગલ પર્યાયો નિત્ય છે એમ ખ્યાતા ભાગમાં અન્યોન્ય પુદ્ગલ સંક્રમ થયા કરે, તથાપિ સંસ્થાન તો એનું એ, માટે અનાદિ નિત્ય પર્યાય)

+ જેમકે — આ બે પરમાણુઓ બનેલો સ્કંધ આ ઘટ છે એવું એકત્વ રૂપ જ્ઞાન જેનાથી થાય તે એકત્વ પર્યાય તેમ જ આ ચીજ આનાથી પૃથક્ (અલગ) અથવા દૂર અથવા પાસે, અથવા જૂની અથવા નવી અથવા પર અથવા અપર છે અથવા આ ચીજ આટલી સંખ્યામાં છે અથવા આના આકારની છે, આની સાથે સંયુક્ત છે અથવા આથી વિયુક્ત છે ઇત્યાદિ જ્ઞાન (પ્રતીતિ) જેનાથી થાય છે, તે બધા પર્યાય સમજવા

(૨) આદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક નય—જેમકે—સિદ્ધપર્યાયો નિત્ય । સિદ્ધ પર્યાયની આદિ થઈ, કેમકે સર્વ કર્મ ક્ષય થયા પછી સિદ્ધ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય માટે આદિ, પણ પર્યાયનો નાશ કદી નહિ થતો હોવાથી નિત્ય

(૩) સત્તાને ગૌણ કરી ઉત્પાદ-વ્યય ગ્રાહક અનિત્ય શુદ્ધ પ૦ નય—સત્તાને ગૌણ કરી ઉત્પાદ-વ્યયને મુખ્ય ગ્રહણ કરનાર જે સ્વભાવ તે અનિત્ય શુદ્ધ પ૦ ન૦ જેમકે—समय समय प्रति पर्याया विनाशिन । પર્યાયો જ તે સમયે સમયે વણુન જ (આમા વિનાશ એ શબ્દથી તેનો પ્રતિપક્ષી ઉત્પાદ પણ આવી ગયો, કેમકે ઉત્પત્તિ અને નાશ એ બેન અવિનાભાવી સબંધ છે,-પણ ધ્રુવતા (સત્તા) ને ગાણ કરેલ હોવાથી તે આમા ન દેખાઈ માટે આ નય सत्तागौणत्वेन ઇ૦)

(૪) સત્તા સાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—જેમકે-एकस्मिन् समये त्रयात्मक पर्याय । એક સમયમા પર્યાય ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે યુક્ત છે (ખરી રીતે આમ ન કહેવુ જોઈએ, કેમકે પર્યાયનુ શુદ્ધ રૂપ તો ત્યારે કહેવાય, કે સત્તા ન દેખાય, પણ અહિ તો મૂળ સત્તા પણ દેખાઈ, માટે નિત્ય છતા અશુદ્ધ પ૦ ન૦ કહ્યો)

(૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ નિત્ય શુદ્ધ પ૦ નય—જેમ—ससारी जीव सिद्धसदृश् शुद्धात्मा । સસારી જીવ છે, તે સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ આત્મા છે (સસારી જીવને કર્મોપાધિ-

હોવા છતા, તેની વિવક્ષા નહિ કરતા જીવના જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ નિત્ય પર્યાયની વિવક્ષાએ, આ નય થઈ શકે છે)

(૬) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પ૦ નય—જેમકે–સસારિણામુત્પત્તિમરણ સ્તે । સસારી જીવોને જ મરણ છે (અહિ આ જન્માદિ જે પર્યાય જીવને કર્મસયોગને લઈને છે, તે અશુદ્ધ અને અનિત્ય છે, એટલે એ પર્યાયની અપેક્ષાએ આ અશુદ્ધ પ૦ ન૦ થયો ×)

આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકના યુક્તિપૂર્વક છ ભેદ કહ્યા

નયોનું સ્થાન પ્રધાન

હવે એ બે નયોનુ સ્થાન પ્રધાન કહે છે—

(૧) દ્રવ્યાર્થિક નય સ્થાન નિત્ય જ છે એમ કહે છે, કેમકે દ્રવ્ય નિત્ય અને સકલકાલભાવી છે, માટે (૨) **પર્યાયાર્થિક** નય સ્થાન અનિત્ય જ છે એમ કહે છે, કેમકે પર્યાય છે તે પ્રાય અનિત્ય છે, માટે એ અગે શ્રી **રાજપ્રશ્નીય સૂત્રની** વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

'द्रव्यार्थनये नित्य पर्यायार्थनय स्त्वनित्य। द्रव्यार्थिकनयो द्रव्यमेव तात्त्विकमभिम यत न तु पर्यायान्, द्रव्यं चा वयिपरिणामित्यात् मकलकालभावि भवति।"

× કર્મોપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલ જન્મ-મરણરૂપ અશુદ્ધ અને અનિત્ય પર્યાયને દૂર કરવા માટે જ આત્માર્થી, મોક્ષાર્થીનુ પ્રવર્તન છે, અને તે અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયના કારણરૂપ કર્મવર્ગણાને ટાળતા જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ નિત્ય પર્યાયો અવતરે છે

અર્થાત્—વસ્તુ દ્રવ્યાર્થિક નયે નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિક નયે અનિત્ય છે, દ્રવ્યાર્થિક નય દ્રવ્યને જ તાત્ત્વિક માને છે, પર્યાયને નહિ, કેમકે પરિણામિ હોવાથી દ્રવ્ય અન્વયિ અને સકલકાળભાવિ (સર્વે કાળે સદ્રૂપ) છે

શંકા-સમાધાન

શંકા—દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો, પર્યાયાર્થિક કહ્યો, તો ત્રીજો ગુણપ્રધાન ગુણાર્થિક નય કેમ ન કહ્યો?

સમાધાન-પર્યાયોના ગ્રહણ સાથે જ ગુણનું પણ ગ્રહણ થઈ ગયું, માટે

શંકા-પર્યાય તો દ્રવ્યના જ છે, છતાં દ્રવ્યાર્થ અને પર્યાયાર્થ એવા બે જૂદા નય શા માટે કહ્યા?

સમાધાન—દ્રવ્ય અને પર્યાય એ બેના સ્વરૂપની વિવક્ષા કરીએ તો કાંઈક ભેદ લાગશે દ્રવ્યના પર્યાય,—દ્રવ્ય અને પર્યાય કથંચિત્ અભેદ છતાં, કથંચિત્ ભેદરૂપ હોવાથી દ્રવ્યને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ના' લગાડ્યો છે જેમ, 'રાહુનું શિર'-આમાં રાહુ અને તેનું માથું એ બન્ને કથંચિત્ અભિન્ન છતાં, પુનઃ કથંચિત્ ભિન્ન હોવાથી રાહુને છઠ્ઠી વિભક્તિનો 'નું' લગાડ્યો છે દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં શું ભેદ છે, તે જુઓ, આ પ્રમાણે-પર્યાય છે તે દ્રવ્યથી પણ સૂક્ષ્મ છે, કેમકે એક દ્રવ્યમાં અનંતા પર્યાય સંભવે છે, દ્રવ્ય વૃદ્ધિ પામે તો પર્યાય વૃદ્ધિ પામે જ એવો નિયમ છે, દરેક દ્રવ્યમાં સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા પર્યાય છે, એવો નિશ્ચય

(પરિચ્છે૦) અવધિજ્ઞાન વડે થઈ શકે છે, અને પર્યાય વૃદ્ધિ પામે, ત્યાં દ્રવ્ય વૃદ્ધિની ભજના છે અર્થાત્ તે વૃદ્ધિ પામે કે નહિ એ અંગે કહ્યું છે કે —

' भयणाए खेत्तकाला परिवड्ढ तसु दव्वभावेसु ।
दव्वे वड्ढइ भावो भाए दव्वं तु भयणिज्जं ॥

અર્થાત્—દ્રવ્ય ભાવની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિની ભજના છે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર-કાળ વૃદ્ધિ પામે કે ન પામે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થતાં ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે, પણ ભાવની વૃદ્ધિમાં તો દ્રવ્યની વૃદ્ધિની ભજના છે, અર્થાત્ ભાવ વૃદ્ધિ પામ્યે સતે દ્રવ્ય વૃદ્ધિ પામે કે ન પામે

વળી દ્રવ્ય ક્ષેત્રથી પણ અનંતગણું છે, અને દ્રવ્યથી પણ પર્યાયો,—જે અવધિજ્ઞાન વડે જોઈ જાણી શકાય છે,— સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ગુણા છે તે અંગે કહ્યું છે કે —

'खित्तपिएसेहिंतो दव्वमणंतगुणियं पएसेहिं ।
दव्वेहिंतो भावो संखगुणाऽसंखगुणिओ वा ॥ ''

અર્થાત્—ક્ષેત્ર પ્રદેશથી દ્રવ્ય અનંતગુણું છે, દ્રવ્યથી ભાવ સંખ્યાતગુણો કે અસંખ્યાતગુણો છે ઇત્યાદિ બા શ્રી નન્દિ સૂત્રની ટીકામાં સવિસ્તર કહ્યું છે

એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાયના સ્વરૂપની વિવક્ષા કરત તેમાં ભેદ છે, અને તેથી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવ બે જુદા નય કહ્યા છે, અને તે (દ્રવ્ય અને પર્યાય) અ સ્પરસ મળે છે, તથાપિ સ્વભાવભેદને લઈ પોતપોતાન જે પૃથક્ (ભિન્ન) સ્વભાવ છે તે ત્યજતા નથી કહ્યું છે કે -

" अण्णाण्णं पविसंता दिता ओगास अण्णमण्णस्स ।
मेल्ता वि अ णिचं सगसगभाव न विजहंति ॥ '

અર્થાત્—દ્રવ્યો અન્યોન્ય પ્રવેશતા છતા, પરસ્પરમ અવકાશ આપતા છતા, નિત્ય મળતા છતા પોતપોતાનો સ્વભાવ ત્યજતા નથી

એનો (દ્રવ્ય અને પર્યાયનો) સ્વભાવભેદ આગળ કહીશું, દ્રવ્ય અને પર્યાયના સ્વભાવમા શુ ફેર છે તે આગળ જણાવશું

શંકા—દ્રવ્ય અને પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) એવા સામાન્ય અને વિશેષ છે, તો ત સામાન્ય અને વિશેષના સામાન્યાર્થિક અને વિશેષાર્થિક એવા નય કેમ ન કહ્યા ?

સમાધાન—દ્રવ્ય અને પર્યાયથી ભિન્ન સામાન્ય-વિશેષ છે નહિ અર્થાત્ એમા જ એનો અંતર્ભાવ છે, માટ સામાન્ય-વિશેષ દ્રવ્ય-પર્યાયના કવી રીતે અંતર્ભૂત છે ત બતાવે છે પ્રસંગોપાત્ત સામાન્ય દેખાડે છે—

સામાન્ય બે પ્રકારનુ છે—(૧) તિર્યક્ સામાન્ય અને (૨) ઊર્ધ્વતા સામાન્ય તેમા પહેલાનુ આ લક્ષણ—

+ प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक् सामान्य यथा शब शावलेयादिपिंडेषु गोत्वमिति ।

અર્થાત્—જૂદી જૂદી વ્યક્તિમા જે તુલ્ય પરિણતિ છે, તે તેઓનુ તિર્યક્ સામાન્ય જેમ—જૂદા જૂદા શબલ શાબલેય (ગાય આદિ) ના સમૂહમા તેઓની તુલ્ય પરિ.

તિરૂપ ગોત્વ (ગાયપણું) તિર્યક્ સામાન્ય છે ઉદાહરણ, તે જ જાતિવાળો (તુલ્ય પરિણતિરૂપ ગોત્વવાળો) આ ગાયોનો સમૂહ છે અથવા ગો સદૃશ (ગાયના જેવી) જાય

બીજા નામા યનુ લક્ષણ —

पूर्वापरपरिणामसाधारणद्रव्यमूर्ध्वतासामान्यम्, यथा कटककङ्कणाद्यनुगामि काञ्चनमिति ॥

અર્થાત્—પૂર્વ અને અપર પર્યાય તેમા રહેલુ જે (ગમેને) સાધારણ દ્રવ્ય ત (તેઓનુ) ઊર્ધ્વતા સામાન્ય કહેવાય જેમકે—સોનાના પૂર્વ અને અપર પર્યાયરૂપ કડા અને કંકણ, એ તેમા રહેલુ સામાન્ય દ્રવ્ય જે કાંચન ત (બન્નેનુ) ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે

(માટી અને સોના આદિના ઘાટરૂપ) પૂર્વ અને અપર વિવર્ત (પર્યાય) મા વ્યાપેલુ માટી સોનું આદિ દ્રવ્ય તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય, અને આ સામાન્ય ત્રિકાળગામિ (નિત્ય) છે આ અંગે કહ્યુ છે —

'पूर्वापरपर्यायव्यापकत्वादनुगतमेकं द्रवति तांस्तान् पर्यायान् गच्छतीति व्युत्पत्त्या त्रिकालानुयायी यो धर्म्यंशस्तदूर्ध्वता सामान्यमभिधीयते ॥'

+ તાત્પર્ય કે- જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓમા સાધારણ પર્યાય તે તિર્યક્ સામાન્ય, અને જુદા જુદા પર્યાયોમા સાધારણ દ્રવ્ય તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય દ્રવ્ય નિત્ય છે પર્યાય અનિત્ય છે એટલે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય નિત્ય તિર્યક્ અનિત્ય

અર્થાત્—પૂર્વાપર પર્યાયોને અનુગત એક (દ્રવ્ય) તે તે પર્યાયોને પામે છે, એવી (દ્રવ્યની) વ્યુત્પત્તિ વડે (જોતા) ત્રિકાલાનુયાયી જે (તે બધા પર્યાયોમા રહેનો) વસ્તુ અંશ (દ્રવ્ય) તે **ઊર્ધ્વતા સામાન્ય** કહેવાય છે, ઉદાહરણ, જેમ—કડામા અને કંકણમા રહેલુ તે (આ) સોનુ જ, અથવા તે જ (કે જે મે પૂર્વે જોયો હતો) આ જિનદત્ત તેમા **તિર્યક્ સામાન્ય** તો પ્રતિ વ્યક્તિ સાદૃશ્યપરિણતિલક્ષણ હોઇ **વ્યંજનપર્યાય** જ છે વ્યંજનપર્યાય સ્થૂલ, કાલાંતરસ્થાયી અને શબ્દોના સંકેતના વિષય છે, આવુ પ્રાવચનિકોનુ (આચાર્યોનુ) કહેવુ છે અને **ઊર્ધ્વતા સામાન્ય** તો દ્રવ્ય જ છે એવી વિવક્ષા કરી અને વિશેષ પણ સામાન્ય વિસદૃશ વિવર્ત લક્ષણ વ્યક્તિરૂપ પર્યાયમા જ અંતર્ભૂત છે એટલે +દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે વિના અધિક નયોનો અવકાશ નથી



+તાત્પર્ય કે—વિશેષનો પર્યાયમા અંતર્ભાવ થાય કે એટલે એ પર્યાયાર્થિકમા આ[illegible] સામાન્ય [illegible] તે બે તેમા (૧) તિર્યક્ સામાન્ય [illegible] વ્યંજનપર્યાય હોવાથી તેનો પ[illegible] પર્યાયાર્થિકમા અંતર્ભાવ અને ઊર્ધ્વતા સમાન્ય તો [illegible] જ છે એટલે તેનો [illegible]ાર્થિકમાં અંતર્ભાવ. એટલે સામાન્યાર્થ અને વિશેષાર્થ એવા જૂ[illegible] નયની જરૂર ન[illegible], એમ બતાવ્યુ

સાત નય

હવે સાત નયની સંખ્યા કહે છે—

૧ પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નય, તેના ત્રણ ભેદ—(૧) નૈગમ નય, (૨) સંગ્રહ નય, (૩) વ્યવહાર નય

૨ બીજો પર્યાયાર્થિક નય, તેના ચાર ભેદ—(૪) ઋજુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ, (૭) એવંભૂત

એ બને (દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક) ના ભેદનો સંગ્રહ કરીએ, તો સાત જ નય થશે શ્રી **પ્રવચન સારોદ્ધારની** વૃત્તિમાં પાંચ, ચાર જ, તેમ ૭ પણ મૂળ નય કહ્યા છે તે સવિસ્તર આગળ બતાવશે

સાતે નયની નિર્યુક્તિ (વ્યુત્પત્તિ)

નૈગમની વ્યુત્પત્તિ શ્રી અનુયોગદ્વાર તથા તેની ટીકા આદિમાં પ્રકાશેલ છે તે મુજબ—

[1] "णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ति णेगमस्स य निरुत्ती।
सेसाणं पि णयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं॥"

અર્થાત્—અનેક પ્રમાણ (સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાનાદિ) વડે જે નય માપે (ગ્રહે, વસ્તુનો નિશ્ચય કરે) તે નૈગમ આ નૈગમની વ્યુત્પત્તિ છે બીજા નયોનું લક્ષણ પણ આ પ્રમાણે કહીશું (૧)

સંગ્રહ અને વ્યવહારની નિર્યુક્તિ—

१, नैकै मानैर्मिनातीति नैगम ।

'सगहियपिंडियत्थं सगहवयण समासओ बिति ।
वच्चति (इ) विणिच्छि (च्छ) यत्थ ववहारो सव्वदव्वेसु ॥२॥'

અર્થાત્—સગહિય (સગૃહીત) સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરેલ, ને પિંડિયત્થ (પિંડિતાર્થ) એક પિંડ (સમૂહ, જાતિ) રૂપ થયેલો અર્થ વિષય (પદાર્થ, દ્રવ્ય), તે સગહવયણ (સગ્રહવચન) સગ્રહનયનું વાક્ય સમાસઓ (સમાસત) સક્ષેપે બિંતિ (વદંતિ) કહે છે કોણ? તો કે શ્રી તીર્થંકર ગણધર અર્થાત્—સગૃહીત એક જાતિરૂપ જે અર્થ તે સગ્રહ.

વચ્ચઇ (વ્રજત) વર્તે છે, શા માટે? તો કે વિણિચ્છિયત્થ (વિનિશ્ચયાર્થ) વિનિશ્ચયને માટે, વિનિશ્ચય એટલે શું? તો કે (વિ+નિ+ચય વિ=વિગતો (જતો રહ્યો છે) નિશ્ચયો=પિંડ રૂપ સામાન્ય, યસ્માત જેમાથી તે વિનિશ્ચય નિ=આધિક્યેન અધિકપણે ચય=પિંડ, સામાન્ય અર્થાત 'સામાન્ય' જેમાથી જતો રહ્યો છે, એવા અર્થમા અર્થાત્ વિશેષરૂપ અર્થમા જે વર્તે, ત વ્યવહાર—સર્વ દ્રવ્યમા

ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનયની નિર્યુક્તિ—

'पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ णयविही मुणयव्वा ।
इच्छति विसेसियतर पच्चुप्पन्न नओ सद्दो ॥३॥

અથાત્-પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી-વર્તમાનને ગ્રહણ કરનાર તે ઋજુસૂત્ર નયવિધિ જાણવો, આ પ્રત્યુત્પન્નને-વર્તમાનને વધારે વિશેષિતપણે (વિશેષ ભેદથી) ઇચ્છે છે તે શબ્દ નય છે

સમભિરૂઢ અને એવંભૂતની નિર્યુક્તિ—

" वत्थुओ संकमणं होइ अवत्थु णए समभिरूढे।
वंजण-अत्थ-तदुभयं एवंभूओ विसेसेति ॥७॥ '

અર્થાત્—વસ્તુ થકી સંક્રમણ તે **સમભિરૂઢ** નય મતે અવસ્તુ છે, વ્યંજન, અર્થ અને તદુભયનો વિશેષ કરે—ભેદ પાડે તે **એવંભૂત** છે

' नायंमि गिण्हियव्वे, अगिण्हियव्वंमि चेव अत्थंमि।
जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम ॥८॥ "

અર્થાત્—આ જાણતમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય દષ્ટાંત પરત્વે યત્ન કરવા યોગ્ય જ છે, એવો જે ઉપદેશ તેનું નામ 'નય' છે

તેમાં (૧) **નૈગમ દ્રવ્યાર્થિક** નય ધર્મ—ધર્મી, દ્રવ્ય—પર્યાય આદિના પ્રધાન—અપ્રધાનપણે ગ્રહણ કરેલ વસ્તુનો સમૂહાર્થ (**પિંડિતાર્થ**) કહે છે+

(૨) **સંગ્રહ દ્રવ્યાર્થિક** તાત્ અભેદરૂપે કરી વસ્તુના સમૂહને (વસ્તુજાતને) એકીભાવે ગ્રહણ કરે છે અને—

+ धर्मयोः धर्मिणोः धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं सोऽनेकगमग्राही नैगमः ।—સ્યા. ના. રત્નાકર

આ નય કેમ કહ્યો ? તો પ્રથમમાંથી એકની ગૌણતા અને બીજાની પ્રધાનતા ગ્રહણ કરવાથી જ્ઞાન થયું માટે ૧૧

पर्याययोः द्रव्ययोः पर्यायद्रव्ययोश्च मुख्यामुख्यरूपतया विवक्षणपरो नैगमः ।—જૈ. તર્કભાષા, નય પરિચ્છેદ

(૩) વ્યવહાર દ્રવ્યાર્થિક નય, સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ જે અર્થ તેના ભેદરૂપે વસ્તુનો વ્યવહાર કરે છે

નૈગમ અને **વ્યવહાર** અશુદ્ધ દ્રવ્યને કહેતા હોવાથી અશુદ્ધ છે, અને સંગ્રહ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી શુદ્ધ છે એ અંગે શ્રી **અનુયોગદ્વારની** વૃત્તિમાં કહ્યુ છે કે—

"नैगमव्यवहाररूपोऽविशुद्ध कथं यस्मान्नैगमव्यवहारौ अनन्तद्व्यणुकाद्यनेकव्यक्त्यात्मकं कृष्णाद्यनेकगुणाधारं त्रिकालविषयं चाविशुद्धं द्रव्यमिच्छतः, संग्रहश्च परमाण्वादि सामान्यादेवं तिरोभूतगुणकलापमविद्यमानपूर्वापरविभागं नित्यं सामान्यमेव द्रव्यमिच्छत्येष, तच्च विकल्पानेकत्वाभ्युपगमकल्पेनाऽकल्पित्वात् शुद्धं, ततः शुद्धद्रव्याभ्युपगमपरत्वात् शुद्धमेवायमिति ।"

અર્થાત્—**નૈગમ** અને વ્યવહાર નય અવિશુદ્ધ છે, કેમકે તે બન્ને અનંત દ્વયણુકાદિરૂપ અનેક વ્યક્તિરૂપ, કૃષ્ણાદિ અનેક ગુણઆધારરૂપ અને ત્રિકાલવિષય એવા અશુદ્ધ દ્રવ્યને માને છે (ઈચ્છે છે) અને **સંગ્રહ** પરમાણુ આદિ સામાન્યમાંથી જેનો ગુણસમૂહ તિરોભૂત (અપ્રકટ) છે એવું, અને જેના પૂર્વાપર વિભાગ (પર્યાય) અવિદ્યમાન છે એવું, નિત્ય સામાન્ય જ દ્રવ્ય માને છે, અને આ નિત્ય સામાન્ય દ્રવ્ય અનેકતાના ભ્રમરૂપ કલંકથી રહિત હોવાથી ખચીત શુદ્ધ છે, અને એવા શુદ્ધ દ્રવ્યના અભ્યુપગમ પરત્વે આ **સંગ્રહ** નય શુદ્ધ જ છે

૧ દ્રવ્યાર્થિક નયના નૈગમાદિ ત્રણ ભેદ

(૧) નૈગમ નય

હવે નૈગમ નયની પ્રરૂપણા કરે છે —

નૈગમનો વ્યુત્પત્યર્થ— 'नैकं गमा बोधमार्गा यस्या सौ नैगम ।" અર્થાત "**નથી એક જેને ગમ** (બોધ માર્ગ) તે **નૈગમ**" નય કહેવાય (અહિ '**નૈકગમ**'માંથી 'ક'નો 'પૃષોદરાદિત્વ'ને લઇ લોપ થયો છે, એટલે "નૈગમ" રહ્યુ)

આ **નૈગમ** નયના ત્રણ ભેદ છે —(૧) ધર્મદ્વયગોચર નૈગમનય, (૩) ધર્મીદ્વયગોચર નૈ૦ નય (૩) ધર્મ–ધર્મી ગોચર નૈ૦ નય

અહીઆ 'ધર્મી' એટલે દ્રવ્ય, અને ધર્મ એટલે વ્યજનપર્યાય સમજવો

પ્રથમ ભેદનું (ધર્મદ્વય ગ્રહણ કરનાર નૈગમનું) ઉદાહરણ — 'सत् चैतन्यमात्मनि ' આત્મામા સત ચૈતન્ય ધર્મ છે અહિ આ આત્મા દ્રવ્યના બે ધર્મનું (વ્યજન પર્યાય) કથન કર્યું –(૧) ચૈતન્ય અને (૨) સત, તેમા ચૈતન્ય નામનો વ્યજનપર્યાય વિશેષ્યરૂપે હોવાથી મુખ્ય છે, સત નામનો વ્યજન પર્યાય વિશેષણરૂપે હોવાથી અમુખ્ય (ગૌણ) છે આમ એક ધર્મના પ્રધાનપણા અને બીજાના ધર્મના અપ્રધાનપણાએ વસ્તુનો પિંડિતાર્થ કહેવારૂપ નૈગમ નયનો આ પ્રથમ ભેદ થયો

(२) नैगमना बीजा भेदनु उदाहरण —' वस्तुपर्याय वद् द्रव्य ' अर्थात "वस्तु-पर्यायवाळु ए द्रव्य" अही आ द्रव्यनुं बे धर्मी वडे कथन कर्युं (१) द्रव्य, (२) वस्तु पर्यायवत् तेमा द्रव्य नामनो धर्मी विशेष्यरूपे होवाथी मुख्य छे, अने 'वस्तु' नामनो धर्मी विशेषणरूपे होवाथी ते अमुख्य छे आम एक धर्मी (द्रव्य) ना प्रधानपणा अने बीजा धर्मीना गौणपणाए वस्तुनो समूहार्थ कहेवा रूप नैगम नयनो आ बीजो भेद थयो

(३) नैगमना त्रीजा भेदनुं उदाहरण —'क्षणमेक सुखी विषयासक्तजीव '-अर्थात् 'विषयासक्त जीव एक क्षण सुखी छे ' अही आ वस्तुनुं धर्म अने धर्मी वडे कथन कर्युं – (१) विषयासक्त जीव (धर्मी) अने (२) सुखी (धर्म) तेमा विषयासक्त जीव द्रव्य (धर्मी) विशेष्य होवाथी तेनु प्राधान्य छे, अने 'सुखी' व्यजनपर्याय (धर्म) विशेषण होवाथी तेनुं अप्राधान्य छे आम धर्मीनी मुख्यता अने धर्मनी गौणताए वस्तुनो समूहार्थ कहेवारूप नैगम नयनो आ त्रीजो भेद थयो

नैगमनो बीजो अर्थ.

अथवा 'निगमो विकल्पस्तत्र भवो नेगम ।' अर्थात् निगम एटले विकल्प, तेमा जे होय ते नैगम आना त्रण भेद छे –(१) भूत नैगम, (२) भविष्यत् नैगम, (३) वर्त्तमान

તેમા (૧) અતીતમા વર્ત્તમાનનુ આરોપણ કરવુ, તે **ભૂત નૈગમ.** જેમકે—આજે દિવાળી પર્વને દિવસે શ્રી **વર્દ્ધમાન** સ્વામી મોક્ષે પધાર્યા

(૨) જે હજી થવાનુ, તેનુ થઇ ગયા રૂપે કહેવુ, તે **ભાવિ નૈગમ** જેમકે—અર્હંત[1] સિદ્ધ થયા જ

(૩) કરવા માંડેલી વસ્તુ હજી થોડી થઇ છે, પણ નથી થઇ, ત્યા કહેવુ કે વસ્તુ થઇ, એ **વર્ત્તમાન નૈગમ** જેમકે—'ઓદન' રધાય છે, અથવા 'ભાત રંધાય છે+

નૈગમ નય વડે ધર્મ (પર્યાય) અને ધર્મી (દ્રવ્ય) એ બેમાથી એકના જ (બંનેના નહિ) પ્રાધાન્યનો બોધ થાય છે, અને પ્રમાણ વડે એ બંનેની મુખ્યતાએ એ બંનેનો પિંડિતાર્થરૂપ બોધ થાય છે એમ સમજવુ +

---

૧ અરિહંત તેરમે ગુણસ્થાને વર્તતા જીવ મુક્ત કેવલી દેહાતીત થયા નથી તથાપિ થવાના છે તે થયારૂપે કહેવુ

+ ઓદન' એટલે રાંધવા ચોખા અને 'ભાત એટલે પણ રાંધેલા ચોખા ચોખા રાંધવા માટે ચૂલે ચઢાવ્યા છે, તે રંધાયા નથી છતા તેમા ઓદન 'ભાત (રાંધેલા ચોખા) નુ આરોપણ કર્યું તે વર્ત્તમાન નૈગમ

+ તાત્પર્ય કે—વસ્તુના ધર્મ—ધર્મીરૂપ અંશોમાથી એક અમુકની મુખ્યતા અને ઇતર અંશની ગૌણતાએ બોધ થાય તે **નય** કહેવાય બંને અંશોની મુખ્યતાએ બોધ થાય તે પ્રમાણ કહેવાય અને બીજા બધા અંશોના નિષેધપૂર્વક એક અમુક જ અંશનો બોધ થાય તે **દુર્નય** કહેવાય જેમ કે 'सत् चैतन्य आत्मनि આત્મામા સત

*હવે નૈગમાભાસનું નિરૂપણ કરે છે

ધર્મદ્વયને, અથવા ધર્મીદ્વયને અથવા ધર્મ-ધર્મીને એકાન્ત પૃથક્ પૃથક્ માને, તે નૈગમાભાસ ઉદાહરણ–જેમકે— 'आत्मनि सत् चैतन्ये परस्परमत्यन्त पृथग्भूते।' 'આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય એ પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે' આમાં ધર્મદ્વયને પરસ્પર એકાન્ત પૃથક્ માનવારૂપ ધર્મદ્વય નૈગમાભાસ થયો તેમજ 'वस्तुपर्यायवद् द्रव्य' —એમાં ધર્મીદ્વયને પરસ્પર એકાન્ત પૃથક્ માનવાથી ધર્મીદ્વય નૈગમાભાસ થાય, તેમજ 'क्षणमेकं सुखी विषयासक्त

ચૈતન્ય છે આમાં આત્માના ચૈતન્ય અંશની મુખ્યતાએ અને સત્ત્વ અંશની ગૌણતાએ બોધ થાય છે, માટે આ નૈગમ નય નાગમ છે આમાં ચૈતન્યને મુખ્ય લીધા છે, પણ સત્ત્વનો નિષેધ નથી તેમજ એમ કહ્યુ હોય કે 'सत्त्वचैतन्य ज्ञानित्वानन्तधर्मात्मा आत्मनि' —આત્મામાં સત્ત્વ ચૈતન્ય અને જ્ઞાનિગમ્ય બીજા અનંત ધર્મ છે આમાં સત્ત્વ આદિ બધા ધર્મના તેના પ્રાધાન્યપૂર્વક બોધ હોવાથી એ પ્રમાણ વાક્ય છે પણ એમ કહ્યું હોય કે चैतन्यमेवात्मनि આત્મામાં ચૈતન્ય જ છે, બીજા ધર્મ નથી, તો આ એકાંતરૂપ હોઈ દુર્નય વાક્ય છે આત્મામાં ચૈતન્ય છે એ સાચું, માટે નય, પણ બીજા ધર્મ ત્યાં નથી જ એમ કહેવું માટે નય દુર્નય છે ઉભયો

* "तत्र द्रव्यमात्रग्राही पर्यायप्रतिक्षेपी द्रव्यार्थिकाभास। पर्यायमात्रग्राही द्रव्यप्रतिक्षेपी पर्यायार्थिकाभास। धर्मिधर्मादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धि नैगमाभास यथा नयाभिन्न वैशेषिकदर्शने।"—જૈન તર્કભાષા—શ્રીમદ્ પૃ૦ ૮૦

અર્થ—તેમાં દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરી પર્યાયનો પ્રતિક્ષેપ (નિષેધ-અપલાપ) કરનાર દ્રવ્યાર્થિકાભાસ ઇત્યાદિ

જીવ "—એમા દ્રવ્ય અને પર્યાયને અરસ્પરસ એકાંત ભિન્ન માનવાથી **ધર્મ-ધર્મી નૈગમાભાસ** થાય ++

નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શન પણ નૈગમાભાસી છે=

દ્રવ્યાર્થિકનો આ પ્રથમ ભેદ થયો ૧

— ○ —

++ તાત્પર્ય કે-વસ્તુમા ધર્મ અનેક છે તે એમાત માને, પણ એક બીજાને માને ન માને અર્થાત્ એક ધર્મને માને, બીજાને ન માને તે નૈગમાભાસ

= વૈશેષિક (૧) દ્રવ્ય (૨) ગુણ (૩) કર્મ (૪) સામાન્ય (૫) વિશેષ (૬) સમવાય અને (૭) અભાવ—એ સાત પદાર્થ માને છે આમા (ગુણી-ધર્મી) દ્રવ્ય અને ગુણ (ધર્મ) ને એમાત ભિન્ન પદાર્થ માને છે દ્રવ્ય અને ગુણ માને છે એટલે ઉપરથી નયગ્રાહી જણાય છે, પણ તેને પરસ્પર એમાત ભિન્ન માને છે માટે એ **નૈગમ નયાભાસ** છે આના સવિસ્તર સ્વરૂપ માટે **સ્યાદ્વાદ મંજરી, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય** આદિ જોવા યોગ્ય છે

નૈયાયિક સંશય, પ્રમેય આદિ સોળ પદાર્થ માને છે તેમા પ્રમેય જે દ્રવ્ય વસ્તુનો સ્વભાવ છે તેને દ્રવ્યથી એકાંત ભિન્ન માને છે એટલે એ પણ નૈગમાભાસ

૧ આ નય અશગ્રાહી છે

(૨) સંગ્રહ નય

હવે દ્રવ્યાર્થિકના બીજા ભેદ સંગ્રહ નયનું વર્ણન કરે છે—

'सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रहः'। સામાન્યને જ ગ્રહણ કરનાર જે પરામર્શ (બોધ) તે સંગ્રહ નય 'सामान्य मात्र' એમાં 'માત્ર' સંપૂર્ણતા અને અવધારણ સૂચવે છે અશેષ વિશેષ રહિત 'સત્ત્વ' 'દ્રવ્યત્વ' 'કર્મત્વ' આદિ ગ્રહણ કરવાનું છે શીલ જેનું, તે સંગ્રહ અર્થાત્ વિશેષ રાશિને સમગ્ર એકભાવે કરી એક સમૂહરૂપે ગ્રહણ કરે તે સામાન્ય તાત્પર્ય છે—

'स्वजाते दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद्ग्रहणं स संग्रहः।'*

અર્થાત્—સ્વજાતિને દૃષ્ટેષ્ટથી+ અવિરુદ્ધપણે વિશેષનું એકરૂપપણે ગ્રહણ કરવું, તે સં૦ ન૦

જેમાં સામાન્ય અને વિશેષ પિંડીભૂત છે એવા++

एकत्वेन विशेषाणां ग्रहणं संग्रहो नयः।
स्वजातेरविरोधेन दृष्टेष्टाभ्यां कथंचन" ॥६॥
—'નય' નિરૂપણ

+ દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) ઇષ્ટ (પરોક્ષ શાસ્ત્ર આગમ અનુમાન, લોકવ્યવહાર)

++ વિશેષ રહિત વસ્તુ એટલે જેમાં સામાન્ય પ્રધાનપણે છે અને વિશેષ ગૌણપણે છે એવો સામાન્ય-વિશેષનો એક સમુદ્રૂપ

વિશેષ રહિત શુદ્ધ વસ્તુનો અનુભવ કરતો જે જ્ઞાનવિશેષ, તે સંગ્રહતા વડે કરી કહેવાય છે આ સંગ્રહના બે ભેદ છે —(૧) પર સંગ્રહ નય (૨) અપર સંગ્રહ

= **પરમ સંગ્રહનું લક્ષણ**—સંપૂર્ણ વિશેષોમાં ઉદાસીનતા ભજતો સત્તામાત્ર શુદ્ધ દ્રવ્યને જે માને, તે **પરમ સંગ્રહ** જેમકે વિશ્વ એક છે,—અભેદપણે સત્ હોવાથી અહીં આ 'સત્ એ નાનરૂપ સામાન્ય હેતુજનિત 'સત્તા'ના અભેદને લઈને વિશ્વની એકરૂપતા ગ્રહણ કરી

પરમ સંગ્રહાભાસ લક્ષણ—વિશેષમાત્રનો નિષેધ કરી સત્તાદ્વૈત (સત્તા સિવાય બીજું કાંઈ નહિ, એકાન્ત સત્તા સામાન્ય) ને સ્વીકારનાર તે પર સંગ્રહાભાસ જેમકે 'સત્તા' માત્ર જ તત્ત્વ છે (બીજું કાંઈ તત્ત્વ જ નથી), સત્તાથી અલગ એવા વિશેષો નહી દેખાતા હોવાથી એમ માનનારા બધા **અદ્વૈત**

યથેન અર્થ [illegible] નહિ તો **निर्विशेष हि सामान्य भवेत् खरविषाणवत् ॥'**

=આ મહા સામાન્ય પ[illegible] હોય છે મહાસામાન્ય એક જ છે અને જે સત્ત્વ (વસ્તુનું હોવાપણું) તે છે વસ્તુ હોય (સદ્રૂપ હોય) તો પછી તેના નાસ્તિત્વ [illegible] 'પ્રમેયત્વ' ગુણત્વ' સત્ત્વ એ આદિરૂપ બીજા અપર અથવા **અવાન્તર સામાન્ય** ચાર. અથવા—

સત્ (સત્ત્વ એક હોવાથી મહાસામાન્ય)

દ્રવ્યત્વ ગુણત્વ પ્રમેયત્વ પર્યાયત્વ સ્વભાવત્વ વસ્તુત્વ
(અવાન્તર સામાન્ય) ઇત્યાદિ.

વાદી દર્શનો પર સગ્રહાભાસ જાણવા+

× અપરસગ્રહનુ લક્ષણ—દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, પર્યાયત્વ આદિ અવાન્તર સામાન્યને માન, અને તેના ભેદમા ઉદાસીનતા (ગજનિમીલિકા–આખ મિચામણા) નુ આલબન કરે છે, તે અપરસગ્રહ જેમ કે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્‌ગલ અને જીવનુ દ્રવ્યપણાની અભેદતાને લઈને એક માનવુ તે અહિ આ (જીવાદિ પ્રત્યેક દ્રવ્યમા) દ્રવ્યત્વ સામાન્ય હોવાથી અભેદપણે એ છએનુ ઐક્ય ગ્રહણ થાય છે, અને ધર્મ, ગુણ, સ્વભાવ આદિ જે વિશેષ ભેદ તેમા ગજનિમીલિકાની જેમ ઉપેક્ષા (આખમીચામણા) થાય છે તેવી જ રીતે ચૈતન્ય અને અચેતન્યનુ પણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ ઐક્ય ઘટે, કેમકે તેમા પર્યાયત્વનુ સાધર્મ્ય છે (પર્યાયપણુ બન્નેમા–ચેતનમા તેમજ અચેતનમા રહેલુ છે)

શકા—ચૈતન્ય એટલે તો જ્ઞાન, કહ્યુ છે કે —

"चैतन्यमनुभूतिः स्यात् सक्रियारूपमेव च ।
क्रिया मनोवचःकायैरन्विता वर्तते ध्रुवम् ॥"

અર્થાત્—ચૈતન્ય છે તે અનુભૂતિ છે, અને તે સક્રિયા

+ દ્રવ્યનુ સત્ત્વ અગીકાર કરતા હોવાથી આ દર્શનો નય લાગે છે, પણ એકાત સત્ત્વ, તત્ત્વ વ્યતિરિક્ત બીજુ કાઈજ નહિ, એમ માનતા હોવાથી કુનય અથવા નયાભાસ છે આમા વ્યતિઓ સાખ્યો આવી જાય છે આના વિશેષ સ્વરૂપ માટે સ્યાદ્વાદમજરી જોવા યોગ્ય છે

× અથવા અનાતર સામાન્ય

રૂપ છે અને એ ક્રિયા નિશ્ચયે મન વચન કાયાને અનુગત થઇ વર્તે છે તાત્પર્ય કે ચૈતન્ય તે અનુભવ છે, અચૈતન્ય તે એથી વિપરીત અનનુભવ છે, તો પછી તેઓનું ઐક્ય કેમ ઘટે ?

સમાધાન—તેઓમા રહેલા જ વિશેષ (ગુણ, ધર્મ, સ્વભાવ) તેની વિવક્ષા ની ઉપેક્ષા કરીએ, અને તેઓમા અભેદપણે રહેલું જે દ્રવ્યત્વ (સામાન્ય) તેની જ અપેક્ષા કરીએ તો તેઓનુ ઐક્ય ઘટી શકે

અપર સંગ્રહાભાસનુ લક્ષણ—દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ આદિને જ એકાંત માને, અને તેના જે વિશેષ તેનો નિષેધ કરે, તે **અપર સંગ્રહાભાસ** જેમકે —' દ્રવ્યત્વ એ જ તત્ત્વ છે ' (અર્થાત્ દ્રવ્યમા રહેલા ગુણ આદિ તત્ત્વ નથી) એમ માનવુ તે આમા તેના ધર્મ, ગુણ, સ્વભાવાદિ વિશેષ અર્થ તે તત્ત્વ નથી, એવો નિષેધ થયો કેવી રીતે અપહ્નવ (નિષેધ) થયો ? જુઓ આમ —વસ્તુ છે (અર્થાત્ સામાન્ય પણે), પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયપણે નથી, એ કહેવારૂપે નિષેધ થયો એ જ પ્રકારે સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુનુ સમજી લેવુ

અથવા સંગ્રહ બીજી રીતે બે પ્રકારનો છે —(૧)+

+આમા દ્રવ્યત્વ એ સામાન્યરૂપે ધર્મ, અધર્મ, આકાશાદિ બધા દ્રવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો માટે સામાન્ય સંગ્રહ

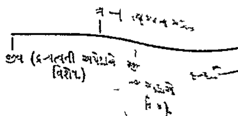
ામાન્ય સંગ્રહ જેમકે, બધા દ્રવ્ય ...
, અને બીજો++ (૨) વિશેષ સંગ્રહ ...
રસ્પર અવિરોધી છે દ્રવ્યાદિનો ...

—•—

(૩) વ્યવહાર નય

* ' संग्रहेण गृहीतानामर्थानां ...
वहरण येनाभिसंधिना क्रियते स व्यवहार ।' ...
ત્વાદિ (દ્રવ્યત્વાદિ) ને ...
વિધિપૂર્વક જે વિવેચન ...
રે, તે તે વ્યવહાર નય ...

++ આમા દ્રવ્યત્વના ...
વિશેષ સંગ્રહ અથવ —



* c/o " संग्रहेण ... विधिपूर्वक ।
व्यवहारो ... नयस्तु स ॥"
... सार ...

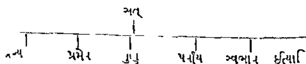
છે, તે દ્રવ્ય છે, અથવા પર્યાય છે ++

અપર સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ અર્થની વિધિપૂર્વક વહેચણ સ્વરૂપ વ્યવહારના ઉદાહરણો પણ 'સત્ત્વાદ્યર્થ' એમાં 'આદિ' એ શબ્દ-ન્યયાય વાદિથી જાણવું જેમકે (૧) દ્રવ્ય જીવ, પુદ્ગલ આદિ છ પ્રકારનું છે (૨) પર્યાય ક્રમભાવી અને સહભાવી એમ બે પ્રકારના છે તેમજ (૩) જીવ મુક્ત અને સંસારી એમ બે પ્રકારના છે (૪) ક્રમભાવિ પર્યાય સક્રિય અને અક્રિય એમ બે પ્રકારના છે

વ્યવહારાભાસનું લક્ષણ—

જે અપારમાર્થિક દ્રવ્ય-પર્યાયના વિભાગને ગ્રહણ કરે, તે વ્યવહારાભાસ જેમકે **ચાર્વાક દર્શન** નાસ્તિક (ચાર્વાક) જીવ દ્રવ્યાદિ નથી માનતા, ભૂત ચતુષ્ટય (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ) અર્થાત્ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ (ચર્મ ચક્ષુએ)

++અહીંઆ સત્ એ પરસંગ્રહ દ્વારા નિર્દિતાર્થ છે, તેની વિધિપૂર્વક વ્હેચણી કરતા—



આ પર સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ અર્થની વ્હેચણીરૂપ વ્યવહાર નય થશે

૧ આ ઉદાહરણોમાં દ્રવ્યત્વ પર્યાયત્વ જીવત્વ' ક્રમ ભાવિ પર્યાયત્વ એ અપર સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ પિંડિતાર્થ છે તેની તે તે ઉદાહરણોમાં જણાવ્યા મુજબ વિધિપૂર્વક વ્હેચણી કરવારૂપ વ્યવહાર થશે

જેટલુ દેખાય તેટલુ દ્રવ્ય એમ એ માને છે, પણ મ્વક પનાએ તેઓએ દ્રવ્યની જે હેચણી કરી છે, તે વિતથ છે, યથાતથ્ય નથી, માટે તેઓ વ્યવહારાભાસ છે +

વ્યવહાર નયનુ કેટલુક સ્વરૂપ ગ્રંથાતરથી લખે છે — "भेदोपचारतया वस्तु व्यवह्रियत इति व्य०" । — ભેદના ઉપચારે કરીને વસ્તુની વ્હેચણી કરવી તે વ્યવહાર

(૧) **સ.ભૂત વ્યવહાર** — ગુણ ગુણી, દ્રવ્ય પર્યાય, સજ્ઞા સજ્ઞી, સ્વભાવ સ્વભાવવત, કારક કારકી, ક્રિયા ક્રિયાવત, એના ભેદથી ભેદનુ જે કથન કરે તે

(૨) **શુદ્ધ સ.ભૂત વ્ય૦** — શુદ્ધ ગુણ ગુણી, શુદ્ધ દ્રવ્ય પર્યાય, એના ભેદનુ કથન કરે તે × (જેમકે આત્માનુ કેવળ જ્ઞાન)[1]

(૩) **ઉપચરિત સ.૦ વ્ય૦** — ઉપાધિ સહિત (કર્મોપાધિવાળા) જે ગુણ ગુણી, તેમા ભેદનુ [2] કથન કરે તે જેમકે જીવના મતિજ્ઞાનાદિ ગુણ છે

+ નાસ્તિક પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ પ્રમાણ સિદ્ધ એવા જીવ પુણ્ય પાપ સ્વર્ગ, ધર્મ આદિને નહી માનતા લોકપ્રત્યક્ષથી જીવપણ દૃષ્ટિગોચર નથી, માટે કોઈ રીતે માનતા અને સ્વમ પનાએ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ લોકોને કુમાર્ગે પ્રવર્તાવે છે

૧ અહીઆ ગુણી (આત્મા) અને ગુણ (જ્ઞાન) બને શુદ્ધ છે પણ આત્માનો એમ જુદી વિવક્ષિત કરીને ગુણગુણીનો ભેદ દાખવ્યો માટે શુદ્ધ સ ન્ય

૨ અહીઆ ગુણી (જીવ) અને ગુણ (મતિ આદિ)

(૪) અનુપચરિત સ૰ વ્ય૰ —ઉપાધિ રહિત ગુણ ગુણીના ભેદનુ કથન કરે તે જેમકે જીવના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ[૩]

(૫) અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્ય૰ —અશુદ્ધ ગુણ-ગુણી, અશુદ્ધ દ્રવ્ય પર્યાય, એના ભેદનું કથન કરે તે

(૬) સ્વજાતિ અસદ્ભૂત વ્ય૰—જેમકે, પરમાણુ બહુ પ્રદેશી એમ કહેવુ તે[૧]

(૭) વિજાતિ અસ૰ વ્ય૰—જેમકે—મતિજ્ઞાન મૂર્ત્ત (રૂપી) છે,–રૂપી (મૂર્ત્ત) દ્રવ્યજનિત હોવાથી

ભેદ દેખાડ્યો માટે બને ઔદયિક ભાવના છે સદ્ભૂત અને મતિ આદિ સોપાધિક હોવાથી અર્થાત્ કર્મજનિત હોવાથી ઔદયિક ભાવ છે એના હોવાથી મૂર્ત્ત છે એ મૂર્ત્તપણાનો ઉપચાર છે એટલે ઉપચરિત

૩ અહીં ગુણ ગુણીનો ભેદ દેખાડ્યો છે માટે સદ્ભૂત વ્ય૰ પણ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ કર્મોપાધિ રહિત છે, ક્ષાયક ભાવના હોવાથી છે શુદ્ધ અમૂર્ત છે મૂર્ત્તતાનો ઉપચાર નથી, માટે અનુપચરિત.

૧ અહીંઆ જુદા જુદા સ્વજાતીય પરમાણુના ભેદનુ કથન કર્યું માટે વ્ય૰ પણ તેમા બહુ પ્રદેશપણાનુ ઉપચારથી કથન કર્યું માટે અસદ્ભૂત વ્ય૰ જુદા જુદા પરમાણુઓને ભેદ દૃષ્ટિએ જોઇએ તો પ્રત્યેક પરમાણુ એકપ્રદેશી છે તથાપિ સ્નિગ્ધ–રૂક્ષતા ગુણને લઇ તે પરમાણુમા બહુપ્રદેશી થવાની યોગ્યતા છે, એટલે ઉપચારથી તેને બહુપ્રદેશી કહ્યા

(૮) સ્વજાતિ વિજાતિ અસ ભૂ૦ વ્ય૦--જ્ઞેય એવા જીવ અને અજીવમા જ્ઞાન છે,-તેઓ જ્ઞાનના વિષય હોવાથી, એમ કહેવુ તે

(૯) સ્વજાતિ ઉપ૦ અ૦વ્ય૦--જેમકે-પુત્ર સ્ત્રી આદિ મારા

(૧૦) વિજાતિ ઉપ૦ અ૦ વ્ય૦--જેમકે વસ્ત્ર, ભૂષણ, હેમ, રત્નાદિ મારા

(૧૧) સ્વ૦ વિ૦ ઉ૦ અ૦ વ્ય૦--જેમકે દેશ, રાજ્ય, કીર્ત્તિ, કિલ્લા આદિ મારા

(૧૨) અસદ્ભૂત૦વ્ય૦-- એક દ્રવ્યના (અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ) ધર્મનુ (અન્યત્ર) બીજા દ્રવ્યમા આરોપણ કરવુ તે

(૧૩) ઉપ૦અ૦વ્ય૦—અસદ્ભૂત વ્યવહાર જ ઉપચાર છે, એટલે ઉપચારનો પણ ઉપચાર કરવો તે ઉપ૦ અસદ્૦ વ્ય૦ જેમકે-'દેવદત્તનુ ધન' આમા 'ધન એ વસ્તુનો 'દેવદત્ત' સાથે સશ્લેષ સબધ નથી, કલ્પિત સબધ છે, (તથાપિ દેવદત્ત સાથે 'દેવદત્તનુ' એમ કહી સબધ જોડયો છે, તે ઉપચારથી છે, માટે 'ઉપચરિત' અને 'દેવદત્ત' અને 'ધન' એ બને જાતે એક દ્રવ્ય નથી, ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય છે, માટે અસદ્ભૂત વ્યવહાર એટલે આખો 'ઉપ૦ અસ૦વ્ય૦ થયો)

(૧૪) અનુપચ૦અસ૦ વ્ય૦-- જેમકે 'જીવનુ શરીર' આમા 'શરીર' નો 'જીવ' સાથે સશ્લેષ સબધ છે, કલ્પિત નથી, કારણ યાવજ્જીવ અથવા આયુકર્મની સ્થિતિ સુધી એ સબધ રહેવાનો છે, માટે અનુપચરિત,

પણ 'જીવ' અને 'શરીર' એ બને જાતે એક દ્રવ્ય નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે માટે અસદ્ભૂત વ્ય૦, એટલે આ઼એ અનુ૦ અસદ્૦ વ્ય૦ થયો)

ઉપચાર પણ નવ પ્રકારના છે--

(૧) દ્રવ્યમા દ્રવ્યનો ઉપચાર,[1] (૨) ગુણમા ગુણનો ઉપચાર, (૩) પર્યાયે પર્યાયનો ઉપચાર,[3] (૪) દ્રવ્યે ગુણનો ઉપચાર[4], (૫) દ્રવ્યમા પર્યાયનો ઉપચાર[5] (૬) ગુણમા દ્રવ્યનો ઉપચાર[6], (૭) ગુણમા પર્યાયનો ઉપચાર[7], (૮) પર્યાયમા દ્રવ્યનો ઉપચાર[8], (૯) પર્યાયમા ગુણનો ઉપચાર[9]

---

૧ જેમ—આગમમા કહ્યુ છે કે ક્ષીર નીર પેરે પુદ્ગલ સાથે જીવ મળ્યા છે માટે જીવ તે પુદ્ગલનો ઉપચાર

૨ જેમકે–'આત્માની કૃષ્ણ લેશ્યા' આમા લેશ્યા એ આત્માનો ભાવ (અરૂપી ગણ્યુ) છે તેમા કૃષ્ણ જે પુદ્ગલનો ગુણ છે તેનો ઉપચાર કર્યો

૩ જેમ—'હાથી ઘોડાનો સ્કંધ' આમા હાથી ઘોડા એ આત્મદ્રવ્યના અસમાન જાતિ દ્રવ્ય પર્યાય છે તેમા સ્કંધ જે પુદ્ગલના પર્યાય તેનો ઉપચાર કર્યો

૪ જેમકે--'હુ ગૌરવર્ણો છુ' આમા હુ એ આત્મદ્રવ્ય તેમા ગૌરવર્ણ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણનો ઉપચાર કર્યો

૫ જેમકે—'હુ દેહ છુ' આમા હુ એ આત્મદ્રવ્ય તેમા દેહ જે પુદ્ગલનો આમા ય જાતિ દ્રવ્ય પર્યાય તેનો ઉપચાર કર્યો

૬ જેમકે—'એ ગૌરવર્ણ એ આત્મા છે' આમા ગૌરવર્ણ

આ બધો અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનો વિષય સમજવે
એટલે ઉપચાર નામનો પૃથક્ નય નથી થતો મુખ્યન
અભાવ સતે એવા પ્રયોજને કે નિમિત્તે ઉપચાર વર્ત્તે છે
અને તે પણ સબંધ વિના નથી થતો સબંધ ચાર પ્રક
રના છે—(૧) સશ્લેષ સબંધ (૨) પરિણામ પરિણામિ
સબંધ (૩) શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધેય સબંધ અને (૪) જ્ઞાન-જ્ઞેય સબ

ઉપચરિત અસદ્‌ભૂત વ્યવહાર ત્રણ પ્રકારનો છે—
(૧) સત્યાર્થ, (૨) અસત્યાર્થ, (૩) ઉભયાર્થ

વ્યવહાર નયના એ ૧૪ ભેદ જાણવા વ્યવહાર ન
ભેદગ્રાહી છે દ્રવ્યાર્થિકનો આ ત્રીજો ભેદ થયો



એ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનો ગુણ છે તેમા આત્મારૂપ જે અન્ય દ્રવ્ય તેન
ઉપચાર કર્યો

૭ જેમકે—'મતિતનુ ' મતિજ્ઞાન એ શરીર છે ' આ
મતિજ્ઞાન એ આત્મા દ્રવ્યનો ગુણ છે, તેમા શરીર એ પુદ્‌ગ
પર્યાયનો ઉપચાર કર્યો

૮ જેમકે—'દેહ એ આત્મા , આમા દેહ જે પુદ્‌ગ
દ્રવ્યનો પર્યાય છે, તેમા અન્ય દ્રવ્ય જે આત્મા તેનો ઉપચાર થ

૯ જેમકે—'તનુ એ મતિ ' શરીર એ મતિજ્ઞાન
આમા શરીર જે પુદ્‌ગલ પર્યાય તેમા મતિ જે આત્મા દ્રવ્યનો ગુ
તેનો ઉપચાર કર્યો

૨ પર્યાયાર્થિક નયના ઋજુસૂત્રાદિ ચાર ભેદ

(૧) ઋજુસૂત્ર

'ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूचयन् अभिप्राय ऋजुसूत्रः।' અર્થાત્— ઋજુ, વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયને જ પ્રધાનપણે જે ઇચ્છે—કહે, તે ઋજુસૂત્ર તાત્પર્ય કે—ભૂત અને ભવિષ્ય નારૂપી+ વિશિષ્ટ છે લક્ષણ જેનું, એવા કાટિલ્યથી મુક્ત હોવાથી ઋજુ, અર્થાત્ સરળ, એવું સરળ જ દ્રવ્યની ગૌણતાએ અને ક્ષણક્ષયી પર્યાયની મુખ્યતાએ જે દર્શાવે, તે ઋજુસૂત્ર ઉદાહરણ—જેમકે, 'અત્યારે સુખ પર્યાય વર્તે છે' આ વાક્ય વડે સુખ નામનો ક્ષણિક પર્યાય જ મુખ્યપણે દેખાય છે, એ પર્યાયનું અધિકરણ [આધાર]-જીવ દ્રવ્ય તો ગૌણ હોવા છતાં પણ પ્રતીતિ નથી થતી

હવે ઋજુસૂત્રાભાસનું નિરૂપણ કરે છે —

દ્રવ્યનો સર્વથા અપલાપ કરનાર, (પર્યાયને એકાંત ગ્રહણ કરનાર) ઋજુસૂત્રાભાસ કહેવાય છે ઉદાહરણ— **તથાગત** (બૌદ્ધ) મત બૌદ્ધ ક્ષણવિનાશી પર્યાયને જ પ્રધાનપણે પ્રરૂપે છે, તે પર્યાયના આધારભૂત દ્રવ્યને માનતા નથી, માટે તેનો મત ઋજુસૂત્રાભાસ જાણવો

+ ઋજુ કહે છે કે મારે ભૂત ભવિષ્યનું શું કામ છે? ભૂત અને ભવિષ્ય તો [illegible] છે માટે તો વર્તમાનનું જ કામ છે

ઋજુસૂત્ર બે પ્રકારનો છે—(૧) સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર, જેમકે—'પર્યાય એક સમય જ રહે છે,' અને (૨) સ્થૂલ ઋજુ૦ જેમકે—'મનુષ્યાદિ પર્યાય તેના આયુપ્રમાણ કાલ ટકે છે'

પર્યાયાર્થિકનો આ પ્રથમ ભેદ થયો

—o—

(૨) શબ્દ નય

"कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेद प्रतिपाद्यमान शब्द ।' કાલાદિ ભેદે કરી ધ્વનિના અર્થભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર **શબ્દ નય** તાત્પર્ય કે વ્યાકરણના સંકેતથી પ્રકૃતિ પ્રત્યયના સમુદાય વડે સિદ્ધ થઈ, અર્થાત (૧) કાલ (૨) કારક (૩) લિંગ (૪) સંખ્યા (૫) પુરુષ અને (૬) ઉપસર્ગ—એ ભેદે કરી, ધ્વનિના અર્થનો ભેદ પણ જે પ્રતીત કરે તે શબ્દ

(૧) કાલભેદનુ ઉદાહરણ—જેમકે-' હતો, છે, **હશે સુમેરુ'**[1] આમા કાળત્રય (રૂપ પર્યાય) ના ભેદને લઈ સુમેરુ (દ્રવ્ય)ના ભેદનું પણ શબ્દ નયે કરી પ્રતિપાદન થાય છે, (અહીઆ 'હતો' આદિ ત્રણ કાળના પર્યાયની મુખ્યતા છે) સુમેરુનું દ્રવ્યપણે જે અભેદપણ તેની ઉપેક્ષા (ગૌણતા) છે

(૨) કારક ભેદનુ ઉદાહરણ—જેમકે-'(તે) કુંભ

---

૧ આમાં 'હતો ભૂત પર્યાય હશે ભાવિ પર્યાય અને છે' વર્તમાન પર્યાય, એના ભેદે સુમેરુ એ ધ્વનિના અર્થમાં પણ ભેદ પ્રતીત થાય છે

કરે છે, કુંભ કરાય છે,[2] કરાય છે કુંભ '

(૩) લિંગ ભેદ અથવા જાતિભેદનું ઉદાહરણ— જેમકે-તટ (તટ કેવો), તટી (તટી કેવી), તટ (તટ કેવું)[3]

(૪) સંખ્યા અથવા વચન ભેદનું ઉદાહરણ— જેમકે-દારા (સ્ત્રીઓ બહુવચન), કલત્ર (સ્ત્રી એકવચન) અથવા આપ (પાણી-બહુવચન), જલ (પાણી એક વચન)

(૫) પુરુષ ભેદનું ઉદાહરણ—જેમકે 'હું[1] ભાત જમીશ, તે તો અતિથિઓ જમી ગયા '

(૬) ઉપસર્ગ ભેદનું ઉદાહરણ—જેમકે 'તે સંસ્થિત છે તે અવસ્થિત છે'[2] ક્વચિત્ અર્થના ભેદનું પણ (મુખ્ય પણે) ગ્રહણ થાય છે —જેમકે— ' वर्णादिषु तिष्ठते य ' જે કર્ણાદિમાં પ્રકાશિત અથવા સ્થિત છે આમાં तिष्ठतथी

---

૨ આમાં તે કરે છે અને ' કરાય છે એ બન્ને (કારક પર્યાય જુદા જુદા હોવાથી ભ ઔ ધ્વનિના અર્થમાં ભેદ માલમ પડે છે આમાં તે કરે છે આદિ કારક પર્યાય મુખ્ય છે, ' ભ દ્રવ્ય ગૌણ છે

૩ આમાં ' કેવો ' ' કેવી કેવું એ ત્રણે લિંગ પર્યાય જુદા છે અને તેના ધ્વનિના અર્થમાં પણ ફેર પ્રતીત થાય છે

૧ અહીં પહેલો પુરુષ છે અતિથિઓ ત્રીજો પુરુષ છે, એ પુરુષનો પ પર્યાય ભેદ થયા

૨ અહીંઆ ' સ્થિત ' ધ્વનિમાં સં અને 'અવ રૂપ ઉપસર્ગ પર્યાયથી ભેદ પ્રતીત થાય છે

અર્થભેદની પ્રતીતિ થઈ છે તથા પ્રકાશન અને સ્થૈય અત્ર માટે આત્મનેપદમા વપરાય છે એવુ સૂત્ર છે[૩]

શબ્દાભાસનુ લક્ષણ.—

'તદ્ભેદેન તસ્ય તમેવ સમર્થયમાનસ્તદાભાસ ।'

અર્થાત્—કાલાદિ ભેદે ધ્વનિ વિભિન્ન શબ્દના અર્થનુ પણ એકાત ભિન્નત્વ માને તે શબ્દાભાસ જેમકે—'હતો, છે અને હશે સુમેરુ', ઇત્યાદિ ભિન્ન કાલના શબ્દો એકાત ભિન્ન અર્થ કહે છે,—ભિન્ન કાલ શબ્દત્વને લઈને,—એવા સિદ્ધ અન્ય શબ્દની પેઠે આમ શબ્દભેદને લઈ એકાત અર્થભેદ માનવો તે શબ્દાભાસ[૧]

પર્યાયાર્થિકનો આ બીજો ભેદ થયો



૩ અહી આ એવુ કહેવાનુ તાત્પર્ય લાગે છે કે ક્વચિત્ ધ્વનિ ઓ એ છતા અર્થભેદ ગૌણપણે ગ્રહણ થાય છે જેમ નવ કમ્બલો દેવદત્ત ' નવકમ્બલદેવદત્ત આમા ધ્વનિ એક એ છતા નવ-બબલ વગે ગેરે જુદા જુદા અર્થ ગૌણપણે પ્રતીત થાય છે—૧ સખ્યામા (૯) કામળીઓ દેવદત્તને નવ કામળી જેની પાસે છે એવો દેવદત્ત (૨) નવ એટલે નવી કામળી જેની પાસે છે એવો દેવદત્ત

૧ તાત્પર્ય કે— કાલ, લિંગ પુરુષ આદિ પર્યાયના બદલી ધ્વનિના અર્થમા ભેદ માલમ પડે પણ જો એ ધ્વનિ છે એ શબ્દનો અર્થ તો ગૌણપણે પણ અભેદ છે એવુ શબ્દનયનુ માનવુ છે પણ ધ્વનિભેદથી શબ્દના અર્થનો પણ ભેદ જ, એમ જે તે ગ્રહણ કરનારા શબ્દાભાસ છે

(૩) સમભિરૂઢ નય

पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरूढः ।

અર્થાત્— વ્યુત્પત્તિભેદે કરી પર્યાયશબ્દને વિષે ભિન્ન અર્થ ઉત્પન્ન કરે તે સમભિરૂઢ તાત્પર્ય કે-શબ્દ નય શબ્દ અને તેના પર્યાય ભિન્ન હોવા છતા પણ દ્રવ્ય (શબ્દ) ના અર્થનું અભેદપણું ઇચ્છે છે, અર્થાત્ કાલાદિ પર્યાય જૂદા જૂદા હોવા છતા શબ્દનો અર્થ તો એનો એ જ ઇચ્છે છે, ત્યારે સમભિરૂઢ નય શબ્દના (વ્યુત્પત્તિ) પર્યાયને ભેદે દ્રવ્યના (શબ્દના) અર્થનો ભેદ માને છે, અને પર્યાય શબ્દોનુ અર્થત અભેદપણુ છે તેની ઉપેક્ષા કરે છે, (તેને ગૌણ રાખે છે) ઉદાહરણ —

ઇન્દનાત્ ઇ અર્થાત્ ઐશ્વર્યને લઇ ઇન્દ્ર
શક્નાત્ શક ,, શક્તિને લઈ શક્ર
પૂર્ણિણાત્ પુરંદર ,, પૂ નામના રાક્ષસનો નાશ કરવાથી પુરંદર

શચ્યા પતિ શચિપતિ ,, શચિનો પતિ શચિપતિ

આમા ઇ , શક અને પુરંદર ઇ આદિ પર્યાયશબ્દોમા એકાર્થ પણું છે, તથાપિ તેને ગૌણ કરી શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ (પર્યાય) ના ભેદે તેના અર્થનું પણ ભિન્નપણુ માને છે, એટલે શબ્દ ભેદે અર્થભેદ માનનારો સમભિરૂઢ ફલિતાર્થ થયો એવી જ રીતે અન્યત્ર અર્થાત્ કલશ, ઘટ, કુભ આદિમા જાણી લેવુ

સમભિરૂઢાભાસ

પર્યાયધ્વનીનામભિધેયનાનાત્વમેવ કક્ષીકુર્વાણસ્તદાભાસ । પર્યાયધ્વનિના અભિધેય ભિન્ન ભિન્ન જ એવુ એકાન્ત ગ્રહણ કરનાર સમભિરૂઢાભાસ [તાત્પર્ય કે—અર્થવાચી જૂદા જૂદા રૂઢ શબ્દો હોય, તેના નિરુક્તિ ભેદ જૂદા અર્થ કરી તે તે શબ્દોમા પ્રતીત થતા રૂઢ એકાર્થને એકાન્ત જ નિષેધ, તે સમભિરૂઢાભાસ] જેમક—ઇન્દ્ર, શક્ર પુરન્દર ઇત્યાદિ શબ્દો ભિન્ન અર્થવાળા જ છે, કેમકે ભિન્ન શબ્દો છે,—જેમ કરિ, કુરંગ, કરભ તુરંગ ઇત્યાદિ શબ્દો ભિન્ન હોવાથી ભિન્નાર્થવાચી છે તેમ અહી આ પણ શક્ર, ઇન્દ્ર, પુરન્દર આદિ નામે એકતાવાળા છતા ભિન્ન શબ્દ હોવાથી ભિન્ન અર્થવાળા જ છે,—જેમ હરણ ઘોડો, આદિ ભિન્ન શબ્દ ભિન્ન વાચ્ય છે તેમ આ સમભિરૂઢાભાસ પર્યાયાર્થિકનો ત્રીજો ભેદ થયો



(૪) એવંભૂત નય

શબ્દાના સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાવિશિષ્ટમર્થં વાચ્યત્વેનાભ્યુપગચ્છન્નેવંભૂત । જે ક્રિયાને લઇ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે જ ક્રિયાવિશિષ્ટ અર્થને વસ્તુ માનશે ત્યારે એવંભૂત તાત્પર્ય કે—ઇન્દનાદિ ક્રિયાવિશિષ્ટ ઇન્દ્રનો પિંડ હો કે ન હો, પણ લોકમા તથા શાસ્ત્રમા એ જ પ્રકાર (ઇન્દનાદિ ક્રિયાવાળો તે ઇન્દ્ર એ પ્રકારે) રૂઢિ

હોવાથી સમભિરૂઢ નયે કરી ઇન્દ્રાદિ વ્યપદેશ થાય છે,— ઇન્દ્રાદિ નામ અપાય છે રૂઢ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોભા માત્ર જ છે, કારણ કે એવુ વચન છે કે 'व्युत्पत्तिरहिता शब्दा रुढा' રૂઢ શબ્દો વ્યુત્પત્તિ રહિત છે, તેની વ્યુત્પત્તિ કરો કે ન કરો) ત્યારે એવભૂત નય જે સમયે ઈન્દનાદિ ક્રિયાયુક્ત અર્થ દેખાય છે, તે જ સમયે આ ઇન્દ્ર એમ માને છે, નહિ કે તે શિવાયના (ઇન્દનાદિ ક્રિયા રહિત) સમયે આ નય ક્રિયાશબ્દને જ માને છે, અર્થાત્ શબ્દનો જે અર્થ થતો હોય, તે જ પ્રમાણે જે દ્રવ્યમા ક્રિયા થતી હોય, તેને જ તેનો (તે શબ્દનો) વ્યપદેશ કરે છે

[શકા—શાબ્દિકોમા તો (૧) જાતિ (૨) ગુણ, (૩) ક્રિયા, (૪) સબધ અને (૫) યદચ્છા, એ લક્ષણવાળી પાચ પ્રકારની શબ્દ પ્રવૃત્તિ કહી છે ને ?

સમાધાન—હા, યદ્યપિ તેમા એ પાચ પ્રકારની શબ્દ પ્રવૃત્તિ કહી છે, તાપણ એ વ્યવહારમાત્રથી જ જાણવી, નિશ્ચયથી નહિ, એમ આ એવભૂત નય સ્વીકારે છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) જાતિ શબ્દ છે તે ક્રિયાશબ્દ જ છે, એમ જાણવુ જેમકે—'गच्छतीति गौ' (જવાની ક્રિયા કરે તે ગાય), 'आशुगामित्वादश्व' (આશુ, જલદી જવાની ક્રિયા કરે તે અશ્વ), ઈત્યાદિ 'ગાયપણુ' 'અશ્વપણુ' એવા જાતિ વાચક શબ્દોનુ ક્રિયાવાચક શબ્દ હોવાથી

(૨) તેવી રીતે ગુણ શબ્દ પણ ક્રિયાશબ્દ જ છે,

જેમકે-'शुचीभवनात् शुक्ल' (શુચિ (પવિત્ર) હોવાની ક્રિયાને લઇ શુકલ), 'नीलभवनात् नील' (નીલનની ક્રિયાને લઇ નીલ), ઇત્યાદિ શુક્લ અને નીલ એવા ગુણ શબ્દોનુ ક્રિયાશબ્દ હોવાથી

(૩) તેવી રીતે યદૃચ્છા શબ્દ પણ ક્રિયા શબ્દ જ છે, જેમકે—'देव एव देयात् इति देवदत्त' (દેવ' એને દ્યો), 'यज्ञ एव दद्यात् इति यज्ञदत्त' (યજ્ઞ એને દ્યો) ઇત્યાદિ યદૃચ્છા શબ્દોનુ ક્રિયાશબ્દ હોવાથી

(૪) તેમજ સયોગ સબધી શબ્દ અને સમવાય સબધી શબ્દ પણ ક્રિયાશબ્દ જ જાણવા જેમકે— 'दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी (આની પાસે દંડ છે માટે દંડી) એ દંડ અને દંડીના સયોગસબધરૂપ શબ્દ ક્રિયાશબ્દ જ છે તેમ- विषाणमस्यास्तीति विषाणी' (વિષાણ-શિગડુ આને છે માટે વિષાણી, શિગડાવાળુ) એ વિષાણ અને વિષાણીના સમવાયસબધરૂપ શબ્દ ક્રિયાશબ્દ જ છે (આમા 'હોવા' રૂપ ક્રિયાનુ પ્રધાનપણુ હોવાથી 'શુ હોવાનુ ? એનો બોધ થાય છ જાતિ શબ્દાદિ ઉપર કહ્યા તે બધા શબ્દો ક્રિયાશબ્દ જ છે 'હોવાપણું, 'થવાપણું', 'જવાપણુ', 'દેવાપણુ ઇત્યાદિ ક્રિયાસામાન્યનુ સર્વવ્યાપિપણુ હોવાથી]

એવભૂત નયનુ ઉદાહરણ —ઇન્દન (ઐશ્વર્ય) અનુભવવાની ક્રિયા કરતો ઇંદ્ર કહેવાય શકન (શક્તિ) ક્રિયામા પરિણત શક્ર કહેવાય પુરને દારવામા (ચીરવામા) પ્રવર્ત્તેલો પુરંદર કહેવાય

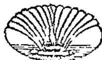
એવંભૂતાભાસ

'क्रियानाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः ।' અર્થાત્ -શબ્દમા જ ક્રિયાનો વાચ્યાર્થ રહેલો હોય, તે ક્રિયા સહિત જ વસ્તુ હોય, તેને જ એ શબ્દ લગાડાય, એ ક્રિયા રહિતને નહિ જ અવો એકાત નિષેધ કરે તે **એવભૂતાભાસ.** ઉદાહરણ -જેમકે, વિશિષ્ટ ચેષ્ટા શૂન્ય એવી ઘટ નામની વસ્તુને ઘટ નામ આપવુ ન જોઈએ, કેમકે જે ચેષ્ટાને લઈ ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ચેષ્ટા તેમા નથી,-પટની પેઠ આ વાક્ય વડે સ્વક્રિયા રહિત ઘટાદિ વસ્તુને ઘટાદિ શબ્દ ન લગાડવો એવા એકાન્ત નિષેધ થાય છે, પણ તે નિષેધ પ્રમાણબાધિત છે માટે એને **એવભૂત નયાભાસ** કહ્યો



અર્થ નય અને શબ્દ નય

આ સાત નયમા પ્રથમના ચાર અર્થનિરૂપણમા પ્રવીણ હોવાથી **અર્થનય**, અને પછીના ત્રણ શબ્દ વાચ્યાર્થ ગોચર હોવાથી **શબ્દનય** છે



નયના સાતસો ભેદ ઉપસંહાર

" एक्केक्को य सयविहो सत्त नय सया हवंति एमेव ।
अन्नो वि अ आयमो पंचेव सया नयाणं तु ॥

અર્થાત્– એકેકના સોં ભેદ એટલે નૈગમાદિ સાતના સર્વ મળી ૭૦૦ ભેદ થાય છે શબ્દાદિ ત્રણ નયને એક શ દ મા જ ગણતા, પ્રકારાન્તરે નૈગમાદિ પાચ ભેદ થાય છે, તેના દરેકના સો સો ભેદ કરતા ૫૦૦ ભેદ થાય છે તેમ છસો, ચારસો, બસો ભેદ પણ થાય છે સામાન્યગ્રાહી નૈગમને સગ્રહમા અને વિશેષગ્રાહી નૈગમને વ્યવહારમા અતર્ભાવ કરીએ તો મૂળ નય છ થાય છે, તેના દરકના સો સો ભેદ કરતા ૬૦૦ ભેદ થાય છે જ્યારે (૧) નૈગમ (૨) સગ્રહ (૩) વ્યવહાર એ ત્રણ અર્થનય અને (૪) શબ્દ નય એમ ચાર મૂળ નય ગણીએ, ત્યારે પ્રત્યેકના ૧૦૦–૧૦૦ કરતા ચારસો ભેદ થાય અથવા (૧) નૈગમ નય (૨) સગ્રહ-વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર લક્ષણ એક અર્થનય (૩) એક શબ્દ નય અને (૪) એક પર્યાયાર્થિક નય એમ ચાર મૂળ ભેદ લઈએ, ત્યારે પ્રત્યેકના સો સો કરત ૪૦૦ ભેદ થાય અને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે મૂળ નય લઈએ, તો તે પ્રત્યેકના સો સો ભેદ કરતા ૨૦૦ ભેદ થાય

કયાઈ તો વળી એમ કહ્યુ છે કે —

" णिच्छयववहार णया मूलिमभेदा णयाण सव्वाणं ।
णिच्छय साहणहेऊ दव्वय पज्जवट्ठिया मुणह ॥

અર્થાત્—સર્વ નયના મૂળ ભેદ (૧) નિશ્ચય અને (૨) વ્યવહાર નય છે તેમા નિશ્ચય નયના સાધનહેતુ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક જાણવા

ઉત્કૃષ્ટ ભેદ ગણીએ તો નયના અસંખ્ય ભેદ થાય છે

जावंता वयणपहा तावंता वा नया वि सद्दाओ।
ते चेव य परसमया सम्मत्तं समुदिया सव्वे ॥"

અર્થાત્—જેટલા વચનપ્રકાર શબ્દાત્મગૃહીત છે, અવધારણ છે, તે બધા નય પરસમય છે, અર્થાત્ અન્ય તીર્થિકના સિદ્ધાંત છે, અને જે અવધારણ રહિત સ્યાત્ પદથી લાંછિત છે તે સર્વે નય એકઠા કરીએ તો સમ્યક્ત્વ છે જિન સિદ્ધાંત છે

શંકા—સર્વ નય પ્રત્યેક અવસ્થામાં (પ્રત્યેક જૂદા જૂદા હોઇ) મિથ્યાત્વના હેતુ છે, તો સર્વ એકઠા થતા મહા મિથ્યાત્વના હેતુ કેમ ન થાય? જેમ થોડુ થોડુ વિષ એકઠું કરતા ઘણું જ વિષ થાય તેની પેઠે

સમાધાન—

"सव्वं समिति सम्मं एगवसाओ नया विरुद्धा वि।
भिच्च ववहारिणो इव राओ दासीण वसवत्ती ॥'

અર્થાત્—પરસ્પર વિરુદ્ધવર્તી નય પણ એકત્ર થયે સમ્યક્ત્વ થાય છે,—એક જિન સાધુને વશવર્ત્તી હોવાથી,—રાજાના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નોકરોની પેઠે જેમ ધન ધાન્ય ભૂમિ આદિને અર્થે પરસ્પરન લડી મરતા ઘણા

માણસો કોઈ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ પાસે એકઠા થઈને જાય, ત્યારે એ પક્ષપાત રહિત ન્યાયાધિકારી યુક્તિ વડે ઝઘડાનુ કારણ મટાડી અન્યોન્ય તેઓનો મેળાપ કરી દે છે, તેમ અહી આ પણ પરસ્પર વિરોધી નયોનો પણ જૈન સાધુ એ વિરોધ ટાળી એકઠા મેળાપ કરાવે છે તેમજ વિષની ઘણી કણીઓ પણ પ્રૌઢ મત્રવાદીના પ્રયોગથી નિર્વિષ થઈ જાય છે અને કોઢીઆ આદિ રોગીને દેતા અમૃતરૂપ પરિણમે છે [તેમ પરસ્પર વિરોધી જુદા જુદા નયોરૂપી વિષની કણીઓ પણ જૈન સાધુરૂપ પ્રૌઢ મત્રવાદીના સાપેક્ષ વાદરૂપ પ્રયોગથી અવિરોધરૂપ નિર્વિષપણાને પામે છે અને કુ-કદાગ્રહ આદિરૂપ કોઢ આદિથી પીડિતને સુ-કદા ગ્રહાદિ રસાયરૂપ અમૃતરૂપે પરિણમે છે] ઇત્યાદિ બધુ શ્રી **વિશેષાવશ્યકની ટીકામા** સ્પષ્ટ કહ્યુ છે

અહી આ આટલુ સમજવુ કે—આ સાતે નયમા પૂર્વ પૂર્વ નય છે તે સ્થૂલ (પ્રચુર ગોચર) છે અને નૈગમાદિ ઉત્તરોત્તર નય છે તે સૂક્ષ્મ (પરિમિત વિષય) છે 'पूर्व पूर्वो नय प्रचुरगोचर, पर पर स्तु परिमितविषय । અર્થાત્—નૈગમથી સગ્રહ, સગ્રહથી વ્યવહાર, વ્યવહારથી ઋજુસૂત્ર, ઋજુસૂત્રથી શબ્દ, શબ્દથી સમભિરૂઢ, સમભિરૂઢથી એવભૂત ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે

॥ इति नयप्रदीप ॥



પરિશિષ્ટ

નય ચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ

નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ

(લે૦-સ્વ૦ શ્રીમન સુખલાલ કિરતચંદ મહેતા-મોરબી)

[સ્નેહમૂર્તિ શ્રી નો સ્નેહાંકિત પત્ર મળ્યો તેઓના સમયથી સ્વર્ગગામી સ્વ૦ શ્રી ના પુણ્યસ્મરણરૂપે ઉપયુક્ત વિષયનો સંગ્રહ થઈ જનહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ થાય તો સારૂ, એવી ઇચ્છાએ તેમણે પોતાના આપ્ત સ્નેહી મંડળમાં માગણી કરી તેના સ્વીકારરૂપે આ યત્ન છે ચાલુ વિષયો મનમાં ઘણા ઘોળાયા કરે છે, સ્પષ્ટાકાર ધરે છે પણ હાલ ચાલતી શાસ્ત્રીય-સિદ્ધાંતિક વિચારણા આડે એને પત્ર પર આલેખવાનો ઓછો અવકાશ રહે છે એ વિષયો તેનો અવસર આવ્યે પરિતોષ પામશે, એટલે તે કાળની પ્રતીક્ષા કરી અત્રે તો સ્વવિચારણા માટે સંગ્રહાતો આ શાસ્ત્રીય વિષય રજુ કરૂં છું ક્વચિત તેનો જેને હાલ ખપ ન લાગતો હોય તેને આ વિષય નીરસ લાગશે, તેથી એની ઉપકારિતા-ઉપયોગિતા કંઈ ન્યૂન નથી થતી એના થોડા પણ જિજ્ઞાસુઓને એ સુરસ લાગશે છેવટ માટે તો બધાને એવા વિષયો ઉપયોગી છે તેથી તેમજ શ્રી પાસે પ્રસ્તુત ધાર્મિક સંગ્રહ માટે આવેલા વિષયોમાં પ્રાય આ કોટિનો વિષય નહિ હોય, એટલું આ વિષયનું વિલક્ષણપણું અને સ્થાનત્વ]×

× સ૦ લેખની મૂળ નોંધ પરથી જણાય છે કે પોતાના અભ્યાસના પરિપાકરૂપ આ નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ તેઓશ્રીએ કોઈ સ્નેહીની માગણીથી સમયાથે તૈયાર કરેલ પરંતુ પાછળથી તુલ—

શ્રી વીર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનો સંક્ષેપ કહું છું

૧ દ્રવ્ય—(છ) જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ

૨ સત્ એ દ્રવ્ય

૩ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત તે સત્

૪ ગુણ બે પ્રકારે—(૧) સામાન્ય (૨) વિશેષ

૫ દ્રવ્યના **સામાન્ય ગુણ** દશ પ્રકારે—

(૧) અસ્તિત્વ (૨) વસ્તુત્વ (૩) દ્રવ્યત્વ (૪) પ્રમેયત્વ (૫) અગુરુલઘુત્વ (૬) પ્રદેશત્વ (૭) ચેતનત્વ (૮) અચેતનત્વ (૯) મૂર્તત્વ (૧૦) અમૂર્તત્વ

આમાંથી પ્રથમ છ ગુણ છએ દ્રવ્યમાં રહેલા છે સાતમો ચેતનત્વ જીવમાત્રમાં, સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવથી સિદ્ધના જીવમાં, સામાન્ય છે આઠમો અચેતનત્વ જીવ શિવાયના બીજા બધા દ્રવ્યોમાં છે નવમો મૂર્તત્વ (આકારપણું) એ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યમાં જ છે દશમો અમૂર્તત્વ (નિરાકારપણું) પુદ્‌ગલ શિવાયના બીજા બધા દ્રવ્યમાં છે

૬ દ્રવ્યના **વિશેષ ગુણ**—સોળ પ્રકારે

સંઘથી જાહેર ઊહાપોહ કે ઉપયોગ નહિ કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા તો—નહિ મોકલવામાં આવતા લેખ એમને એમ પડી રહ્યો હોય નય વિષયના અભ્યાસીને ઉપયોગી આ સંક્ષેપ નોંધ સદ્‌ શ્રી **મન સુખભાઈએ** શ્રી **દેવસેનાચાર્ય** કૃત **આલાપપદ્ધતિ** અનુસાર તૈયાર કરેલ જણાય છે વિશેષ માટે જુઓ **આલાપપદ્ધતિ**

—ભગવાનદાસ

(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) સુખ, (૪) વીર્ય—જીવના (૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગંધ, (૮) વર્ણ—પુદ્ગલના (૯) ગતિહેતુત્વ—ધર્મનો, (૧૦) સ્થિતિહેતુત્વ—અધર્મનો (૧૧) અવગાહનાહેતુત્વ—આકાશનો (૧૨) વર્તનાહેતુત્વ—કાલનો (૧૩) ચેતનત્વ—જીવનો (૧૪) અચેતનત્વ—જીવ શિવાય પાંચેનો (૧૫) મૂર્તત્વ—પુદ્ગલનો (૧૬) અમૂર્તત્વ- પુદ્ગલ શિવાય પાંચેનો આમાં છેલ્લા ચારની સામાન્ય ગુણમાં પણ વિવક્ષા થઇ છે, પણ એ સ્વજાતિ અપેક્ષાએ, અર્થાત્ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ એ સામાન્ય ગુણ છે પરજાતિ અપેક્ષાએ અર્થાત્ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની **અપેક્ષાએ એ વિશેષ** ગુણ છે

૭ **પર્યાય**—ગુણનો વિકાર તે પર્યાય તે પર્યાયના બે ભેદ

૮ પર્યાયના બે ભેદ—(૧) સ્વાભાવિક પર્યાય દ્રવ્ય માત્રમાં, (૨) વિભાવિક પર્યાય જીવ અને પુદ્ગલમાં જ

૯ અગુરુલઘુ વિકાર એ **સ્વાભાવિક પર્યાય** દ્રવ્ય માત્રમાં છે—તેના બાર ભેદ, છ વૃદ્ધિરૂપ, છ હાનિરૂપ

(૧) અનંત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ અગુરુલઘુ વિકાર	ષટ્ વૃદ્ધિરૂપ
(૨) અસંખ્યાત ,, ,, ,, ,, ,, ,,	
(૩) સંખ્યાત ,, ,, , ,, ,, ,,	
(૪) સંખ્યાત ગુણ ,, , ,, ,, ,	
(૫) અનંખ્યાત ,, ,, ,, ,, ,, ,,	
(૬) અનંત ,, ,, , ,, , ,,	

(૧) અનંત ભાગ હાનિ ,, ,, ,, ,
(૨) અસંખ્યાત,, , ,, ,, ,,
(૩) સંખ્યાત , ,, , ,, ,, ,
(૪) સંખ્યાત ગુણ ,, , ,, ,,
(૫) અસંખ્યાત , ,, ,, , ,
(૬) અનંત ,, , ,

} ષડ્ હાનિરૂપ

૧૦ વિભાવ પર્યાય—જીવના અને પુદ્ગલના જ તેમાં જીવના ચાર પ્રકાર —

(૧) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય તે દેવ, મનુષ્ય તિર્યંચ નરકી એ ચાર પ્રમાણે અથવા ચોરાશી લાખ જીવ યોનિ અનુસાર ચોરાશી લાખ પ્રકારે ગતિ યોનિ એ જીવનો શુદ્ધ સ્વભાવ નથી, એ વિભાવિક ગુણ છે

(૨) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય તે મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનપર્યવ જીવનો શુદ્ધ સ્વાભાવિક ગુણ કેવળ જ્ઞાન છે

(૩) સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય ચરમ શરીરથી કિંચિત ન્યૂન સિદ્ધ પર્યાય (ચરમ શરીર વિશેષ)

(૪) સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય જીવના સિદ્ધ થતા અનંત ચતુષ્ટય (અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય)

તે જ રીતે પુદ્ગલના પાછા ચાર વિભાવ પર્યાય —

(૧) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય દ્વયણુક (બે અણુ), ત્રણ આદિ સ્કંધ

(૨) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય —રસ-રસાંતર, ગંધ-ગંધાંતર, ઇત્યાદિ

(૩) સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય —એ અવિભાગી (જેના ભાગ ન થઈ શકે એવા) પુદ્‌ગલ પરમાણુ

(૪) સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય —દરેક પરમાણુમાં એક રસ, એક ગંધ એક વર્ણ, અને બે સ્પર્શ મળી પાંચ અવિરુદ્ધ ગુણ

૧૧ પર્યાયના પ્રકારાંતરે બીજા બે ભેદ —

(૧) અર્થપર્યાય—ધર્મ અધર્મ, આકાશ અને કાળના અર્થપર્યાય જ છે વ્યંજન પર્યાય નથી

(૨) વ્યંજન પર્યાય—આ પર્યાય જીવ અને પુદ્‌ગલમાં જ છે, બીજા દ્રવ્યમાં નથી

૧૨ ગુણ પર્યાયવાન્ એ દ્રવ્ય

---

૧૩ સ્વભાવ —(૧) સામાન્ય સ્વભાવ (૨) વિશેષ સ્વભાવ તેમાં દ્રવ્યના સામાન્ય સ્વભાવ અગીઆર પ્રકારે —

(૧) અસ્તિ (હોવાપણાનો) સ્વભાવ (૨) નાસ્તિ સ્વભાવ
(૩) નિત્ય સ્વભાવ (૪) અનિત્ય સ્વભાવ
(૫) એક સ્વભાવ (૬) અનેક સ્વભાવ
(૭) ભેદ સ્વભાવ (૮) અભેદ સ્વભાવ
(૯) ભવ્ય સ્વભાવ (૧૦) અભવ્ય સ્વભાવ
(૧૧) પરમ સ્વભાવ

અને દ્રવ્યના વિશેષ સ્વભાવ દશ પ્રકારે —

(૧) ચેતન સ્વભાવ (૨) અચેતન સ્વભાવ
(૩) મૂર્ત્ત સ્વભાવ (૪) અમૂર્ત્ત સ્વભાવ
(૫) એકપ્રદેશ સ્વભાવ ( ) અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ
(૭) વિભાવ સ્વભાવ
(૮) શુદ્ધ સ્વભાવ (૯) અશુદ્ધ સ્વભાવ
(૧૦) ઉપચરિત સ્વભાવ

આમ સામાન્ય અને વિશેષ મળી ૨૧ (એકવિશ) સ્વભાવ થયા, તે જીવ અને પુદ્ગલમા રહેલા છે —

एकविंशति भावा स्युर्जीवपुद्गलयो मता ।
धर्मादीनां षोडश स्युः काले पंचदश स्मृता ॥

અર્થાત જીવ અને પુદ્ગલમા દરેકમા ઉપર જણાવેલ એકવિશ સ્વભાવ છે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશમા ચેતન સ્વભાવ, મૂર્ત્તસ્વભાવ, એકપ્રદેશ સ્વભાવ, વિભાવ સ્વભાવ અને અશુદ્ધ સ્વભાવ એ પાચ સિવાયના સોળ સ્વભાવ છે અને કાળ દ્રવ્યમા ઉપર જણાવેલ પાચ ઉપરાત છઠ્ઠો અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ (કાળ પ્રદેશ રહિત છે) એમ છ સિવાય બાકીના પદ સ્વભાવ છે

(૧) અસ્તિ સ્વભાવ—પ્રત્યેક સ્વસ્વરૂપે હોવાપણુ દાહ એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે અગ્નિ હોય ત્યા દાહ હોય જ, તેમ સ્વભાવ લાભથી અચ્યુતત્વ

(૨) નાસ્તિ ,—પરાર્થનુ પરરૂપે ન હોવાપણુ

(૩) નિત્ય ,,—એકના એક દ્રવ્યમા તેના જૂદા જૂદા પર્યાયોમા તે દ્રવ્યનુ હોવુ તે નિત્ય સ્વ૦

(૪) અનિત્ય ,,—અનેકરૂપ પર્યાયોનુ તેનુ થવુ

(૫) એક ,,—સ્વભાવના એક જ આધાર

( ) અનેક ,,—ગુણ અને ગુણીની નાના ભેદને લઈ

(૭) પરમ ,,—પારિણામિક ભાવ મુખ્યતાને લઈ

(૮) ચેતન ,—અસદ્ભૂત વ્યવહારને લઈ કર્મ-નોકર્મનો પણ ચેતન સ્વભાવ

(૯) અચેતન ,,—અસદ્ભૂત વ્યવહારને લઈ જીવનો પણ અચેતન સ્વભાવ

(૧૦) મૂર્ત્ત સ્વભાવ-અસદ્ભૂત વ્યવહારને લઈ જીવનો પણ મૂર્ત્ત સ્વભાવ

(૧૧) અમૂર્ત્ત સ્વ૦—અસદ્ભૂત વ્યવહારને લઈ પુદ્ગલનો પણ અમૂર્ત્ત સ્વભાવ

(૧૨) કાલ આણુ અને એકપ્રદેશી પણ સ્વભાવ ... તાત્પર્ય —'ત ... ।'



૧૪ નય અને ઉપનય

ઉપર જણાવેલા ભાવ કેમ જાણી શકાય?

પ્રમાણ અને નયની વિવક્ષા વડે જાણી શકાય
પ્રમાણ શું ? સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રમાણ સમ્યગ્ જ્ઞાન બે પ્રકાર
(૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (૨) પરોક્ષ પ્રમાણ મતિ અને શ્રુત
જ્ઞાન એ પરોક્ષ પ્રમાણ

અવધિ અને મન પર્યવ જ્ઞાન એ એક દેશ અથવા
વિકલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને કેવળ જ્ઞાન એ સર્વ દેશ
સકલ પ્રત્યક્ષ પ્ર૦

નયના બે પ્રકાર --(૧) નિશ્ચય નય દ્રવ્યાર્થિક (૨)
વ્યવહાર નય પર્યાયાર્થિક અથવા-

નય ૭ પ્રકાર —(૧) દ્રવ્યાર્થિક નય (૨) પર્યાયાર્થિક
નય, (૩) નૈગમ નય, (૪) સંગ્રહ નય, (૫) વ્યવહાર નય,
( ) ઋજુસૂત્ર નય, (૭) શબ્દ નય (૮) સમભિરૂઢ નય, (૯)
એવંભૂત નય

ઉપનય એટલે નય સમીપ તે ઉપનય અથવા નયનું
એક અંશ લક્ષણ કરી સમેત વિશેષ કરી કથન તે ઉપનય

એ ત્રણ પ્રકારે -(૧) સદ્ભૂત વ્યવહાર નય
(૨) અસદ્ભૂત વ૦ ન૦ (૩) ઉપચરિત અસદ્ભૂત
વ્ય૦ ન૦ તેમાં પાઠ---

૧ **દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદ --**

(૧) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય -જેમકે-
સંસારી જીવ સિદ્ધ જેવા જ શુદ્ધાત્મા છે 'સર્વ જીવ છે
સિદ્ધ સમ'

(૩) ઉત્પાદ, વ્યયને ગૌણ કરી કેવળ ... શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે, ... નિત્ય છે, ... નિત્ય છે પરમાણુ નિત્ય છે

(૪) ભેદ ... નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે— નિજ ગુણ પર્યાયથી ... અભિન્ન છે

(૬) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે— ક્રોધાદિ ... ભાવ આત્મા

(૫) ઉત્પાદ વ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે, ... એક સમયમાં ... ધ્રૌવ્ય યુક્ત દ્રવ્ય

( ) ભેદ ... સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે આત્માના દર્શન, જ્ઞાનાદિ ગુણ ... ... ભેદ ... ...

(૭) અન્વય ... નય—જેમકે, ... દ્રવ્ય

(૮) ... ...

(૯) ... ...

પુદ્ગલ દ્રવ્ય (અજીવ) નથી, ચેતન દ્રવ્ય જડ દ્રવ્ય નથી જડના દ્રવ્યથી, જડના ક્ષેત્રથી, કે જડના કાળથી જડના ભાવથી ચેતન જડ નથી સર્વ કાળે, સર્વ ક્ષેત્રે, સર્વભાવે, સર્વ થૈ ચેતન તે ચેતન જ છે, અચેતન નથી, જડ નથી તેમ જડ તે ચેતન નથી બન્ને પ્રગટ ભિન્ન છે ને પોતપોતાના ભાવે સ્થિત છે જડમા ચેતન નથી ભળી જતુ ચેતનમ જડ નથી ભળી જતુ એકના સ્વભાવ બીજામા ન આવે અને બીજાનો પહેલામા ન આવે દરેક દ્રવ્ય નિજનિજ પોતપોતાના સ્વભાવે સ્થિત છે ઇત્યાદિ

(૧૦) પ નગ્રાહક દ્રવ્યા૦ નય અથવા પારિણામિ ભાવ ગ્રાહક દ્રવ્યા૦ નય —જેમકે-જ્ઞાનસ્વરૂપ એ આ મા અહીં આ ઘણા સ્વભાવમાથી જ્ઞાન એ પરમ સ્વભાવ ગણ્યો

૨ પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ —

(૧) અનાદિ નિત્ય પયાયાર્થિક નય અથવા અનાદ નત પયાયાર્થિક નય —જેમકે-પુદ્ગલ પર્યાય નિત્ય છે મેરુ આદિ (પ્રાય એ ગિરિ શાશ્વતો, અથવા શાશ્વતી જિ પ્રતિમા) મેરુ એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે

(૨) સાદિ નિત્ય અથવા સાદિ અનત પયા૦ નય - જેમકે-સિદ્ધ પર્યાય [કેમકે સિદ્ધ એ જીવનો પર્યાય છે નિત્ય છે

(૩) [સત્તા ગૌણ કરી] ઉત્પાદ, વ્યય ગ્રાહક સ્વભાવ વાળો નિત્ય અશુદ્ધ પયા૦ નય —જેમકે, પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે પલટે છે

(૪) સત્તા સાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય —જેમકે— એક સમયે ત્રણ રૂપવાળો તે પર્યાય અર્થાત્ પૂર્વ પર્યાયનો નાશ ઉત્તર પર્યાયનો ઉત્પાદ અને ધ્રુવપણે ધ્રૌવ્ય

(૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય — જેમકે-સિદ્ધના પર્યાય જેવા સંસારીના પર્યાય (જ્ઞાનાદિ) શુદ્ધ છે

(૬) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય — જેમકે-(સંસારી) જીવો ઉપજે છે અને મરે છે

૩ નૈગમ નયના ત્રણ ભેદ —

(૧) ભૂત નૈગમ (૨) ભાવિ નૈગમ (૩) વર્ત્તમાન નૈગમ તેમાં (૧) ભૂતને વિષે વર્ત્તમાનનું આરોપવું એ ભૂત નૈગમ જેમકે—આજ દીવાળીને દિવસે શ્રી વર્ધમાન સ્વામી મોક્ષે પધાર્યા (જો કે તેમને થયે ઘણાં વર્ષ થઈ ગયા)

(૨) ભાવિને વિષે ભૂતનું આરોપવું એ ભાવિ નૈગમ — જેમકે—જે થવાનું છે તે થયું ગણવું જેમકે અર્હંત તે સિદ્ધ, સમકિતી તે મુક્ત આમાં અર્હંત એ દેહવાળી રૂપે છે, સિદ્ધ થયા નથી, પણ અર્હંત હોવાથી દેહમુક્ત થયે નિયમા સિદ્ધ થશે, એ નિશ્ચયને લઈ સિદ્ધ થવા રૂપ ભાવિનું સિદ્ધ થયા રૂપે આરોપણ કર્યું તેમજ સમકિતી નિયમા મુક્ત થાય, હજી મુક્ત થયેલ નથી, છતાં નિશ્ચયને લઈ મુક્ત થવા રૂપ ભાવિનું સમકિતીને વિષે આરોપણું કર્યું, ઈત્યાદિ

(૩) કરવા માંડેલી વસ્તુ થઈ છે, નથી થઈ અને કહેવું કે થાય છે, અથવા થાય છે અને કહેવું કે થઈ તે વર્તમાન નૈગમ જેમકે-ચોખા હાંડીમાં રાંધવા ઓર્યા, રાંધ્યા નથી અને કહેવું કે રંધાય છે અથવા 'ક્રમાણ છે' થાય છે તે વસ્તુ

૪ સંગ્રહ નયના બે ભેદ --

(૧) સામાન્ય સંગ્રહ—જેમકે દ્રવ્યમાત્ર પરસ્પર અવિરોધી છે

(૨) વિશેષ સંગ્રહ—જેમકે જીવમાત્ર પરસ્પર અવિરોધી છે

૫ વ્યવહાર નયના બે ભેદ --

(૧) સામાન્ય સંગ્રહ ભેદક વ્ય—જેમકે, દ્રવ્ય બે જીવ અને અજીવ

(૨) વિશેષ સંગ્રહ ભેદક વ્ય૦—જેમકે-જીવ બે પ્રકારના સિદ્ધ અને સંસારી

૬ ઋજુસૂત્ર નયના બે ભેદ --

(૧) સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર—જેમકે, એક સમય જ જેની સ્થિતિ છે તે પર્યાય

(૨) સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર—જેમકે, મનુષ્યાદિ પર્યાય આયુકાળ પ્રમાણ

૭ શબ્દ નયનો એક ભેદ —જેમકે,-દારા, ભાર્યા, ન૨, અથવા જલ આપ

૮ સમભિરૂઢ નયનો એક ભેદ —જેમકે, ગાય એ પશુ ૦

૯ એવભૂત નયનો એક ભે —જમક, ૦દ ત ઇન્દ્ર

આમ નયના અઠ્ઠાવિસ ભેદ થયા ' ર્યાર્થિકના ૧૦, પર્યાયાર્થિકના ૬ નગમના ૩, સંગ્રહના ૨ વ્યવહારના ૨, ઋજુસૂત્રના ૨, શબ્દના ૧, સમભિરૂઢના ૧, એવભૂતના ૧, — કુલ ૨૮

ઉપનય ત્રણ તેના ભે પ્રતિભેદ —

૧ સદ્દભૂત વ્યવહાર ઉપનય, ત બે પ્રકારે —

(૧) શુદ્ધ સદ્દભૂત વ૦ ઉપનય —જેમક શુદ્ધગુણ— શુદ્ધ ગુણી અને શુદ્ધ પર્યાય— શુદ્ધ પર્યાયીના ભેદનુ કહેવુ તે (સિદ્ધ પર્યાય સિદ્ધ જીવ)

(૨) અશુદ્ધ સદ્દભૂત વ ઉપનય —જેમકે અશુદ્ધ ગુણ અશુદ્ધ ગુણી અને અશુદ્ધ પર્યાય— અશુદ્ધ પર્યાયીના ભેદનુ કહેવુ ત (મનુષ્ય પર્યાય સસારી જીવ)

૨ અસદ્દભૂત વ્યવહાર ઉપનય ત ત્રણ પ્રકારે —

(૧) સ્વજાતિ અસદ્દભૂત વ૦ —જેમકે, પરમાણુ બહુપ્રદેશી

(૨) વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્ય૦ --જેમકે, મતિજ્ઞાન મૂર્ત ૦ કેમકે મૂર્ત દ્રવ્યથી ઉપજેલુ છે જ્ઞાન અમૂર્ત છે, છતા મતિજ્ઞાનને મૂર્ત ગાયુ કેમકે વિજાતિ એવા મૂર્ત પુદગલથી ઉપજ્યુ ,

(૩) સ્વજાતિ વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્ય૦ —જેમકે, જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી જીવ અવા જીવ અને અજીવને વિષ જ્ઞાનનુ કથન ૦

૩ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્ય૦ ઉપનય, ત્રણ પ્રકાર —

(૧) સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્ય૦ —જેમકે, મા ા સ્ત્રી પુત્રાદિ (સજીવ)

(૨) વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્૦ વ્ય૦ --જેમકે, સોના હાર, હવેલી, ઘર, વસ્ત્રાદિ (નિર્જીવ)

(૩) સ્વજાતિ વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્૦ વ્ય૦—જેમ- ગામ દેશ, રાજ્ય, પ્રજા ધણ, દુર્ગાદિ (સજીવ, નિર્જીવ)

આમ ઉપનયના આ૦ ભેદ થયા, અને નયના પૂર્વે જણાવેલ અઠાવિસ ભે૦ ગણતા કુલ છત્રીશ ભેદ થયા નયના

ગુણ--સહભાવી, સાથે રહેનાર તે ગુણ
એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી જુદા થ૦ પૃથક્ કરાય તે ગુણ
પર્યાય—ક્રમભાવી, ક્રમવર્ત્તી
અસ્તિત્વ—હોવાપણુ

વસ્તુત્વ--વસ્તુનો સ્વભાવ તે વસ્તુત્વ અથવા સામાન્ય—વિશેષવાળુ તે વસ્તુ

દ્રવ્યત્વ—દ્રવે તે દ્રવ્ય દ્રવ્યસ્વભાવ તે દ્રવ્ય પોત પોતાના પ્રદેશસમૂહમા અખંડ રહી સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયને ઉત્પન્ન કરે વ્યય કરે ને ધ્રુવ રહે તે દ્રવ્ય

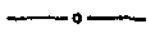
સત્—સત્નુ લક્ષણ ગુણ સ્વગુણ પર્યાયમા સિદ્ધ', 'વ્યાપે' 'ઓતપ્રોત રહે' તે સત

પ્રમેયત્વ—પ્રમેયભાવ તે પ્રમેયત્વ પ્રમાણ વડે કરીને સ્વ પર સ્વરૂપને જાણવા યોગ્ય પરિચ્છેદવા યોગ્ય તે પ્રમેય

અગુરુલઘુભાવ--તે અગુરુલઘુત્વ તે સૂક્ષ્મ, અનિર્વચનીય, પ્રતિસમયે વર્તમાન આગમપ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય

પ્રદેશત્વ—પ્રદેશભાવ, અવિભાગી (જેના બીજા ભાગ ન થઈ શકે એવા) પુદ્ગલ પરમાણુએ વ્યાપ્ત ક્ષેત્રત્વ

ચેતનત્વ—ચેતનભાવ **ચૈતન્ય**—અનુભવન, અનુભૂતિ **ચેતન માત્ર**—જીવાજીવાદિની અનુભૂતિ ચેતનત્વ—અનુભૂતિ તે સદા સક્રિય જ છે, ક્રિયારૂપ જ છે દેહધારીરૂપે તે ક્રિયા મન, વચન, કાયામા અન્વિત વર્તે નિશ્ચયે વર્તે છે સિદ્ધ દશામા જ્ઞાનરૂપે અખંડ સક્રિય છે



શ્રી જિનેશ્વરોએ પ્રકાશેલ તત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે હેતુ વડે કરીને તેનો ઘાત થાય એમ નથી તે આજ્ઞાસિદ્ધ છે માટે ગ્રહણ કરી લેવુ કેમકે જિનેશ્વર અયથા વદે નહિ

ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

નય અને કુનય—નયાભાસ

નય=વસ્તુના એક દેશને જાણવાવાળું જ્ઞાન (૧) **નિશ્ચય નય**=વસ્તુના કોઈ અસલ, મૂળ, ઉપાદાનભૂત અંશને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન જેમકે, માટીના ઘડાને માટીનો ઘડો કહે (૨) વ્યવહાર નય જેમકે માટીના ઘડાને ઘીનો ઘડો કહેવો કોઈ નિમિત્તને વશ એક પદાર્થને બીજા પદાર્થ જાણવાવાળું જ્ઞાન

નિશ્ચય નયના બે ભેદ —(૧) **દ્રવ્યાર્થિક**—દ્રવ્ય અર્થાત સામાન્યગ્રાહી (૨) **પર્યાયાર્થિક**—ગુણપર્યાય અથવા વિશેષ ગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક—નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર (કોઈ પ્રમાણે ઋજુસૂત્ર)

દ્રવ્યાર્થિક અથવા **નૈમિત્તિક નય** —

- ૧ નૈગમ=અંશગ્રાહી વિકલ્પ સ્વરૂપ
- ૨ સંગ્રહ=સત્તાગ્રાહી સામગ્રી એકઠી કરવાનો વિકલ્પ
- ૩ વ્યવહાર=ભેદગ્રાહી સ્વરૂપ ભેદ બતાવગ્રાહી

(૧) **શુદ્ધ વ્યવહાર**—જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર આદિ નિશ્ચયે એક છતાં સમજાવવા જુદા કહેવા તે

(૨) **અશુદ્ધ વ્યવહાર**—રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન એ આદિ જીવના ધર્મ નહિ છતાં જીવને આરોપવા

(૩) **શુભ વ્યવહાર**—પુણ્ય ક્રિયાનું જીવમાં આરોપણ કરવું તે

(૪) અશુભ વ્યવહાર—પાપક્રિયાનું જીવમાં આરોપણ કરવું તે

(૫) ઉપચરિત વ્યવહાર—ધન કુટુંબાદિને જીવના કહેવા તે

(૬) અનુપચરિત વ્ય૦—દેહને જીવનો કહેવો તે

પર્યાયાર્થિક અથવા ઉપાદાન નય —

૪ ઋજુસૂત્ર=અતદ્રૂપ પરિણામગ્રાહી

૫ શબ્દ=અતદ્ પરિણામને શબ્દદ્વારા કહે તે

૬ સમભિરૂઢ=એક અંશ ઓછાને પૂર્ણ કહે તે

૭ એવંભૂત=સંપૂર્ણતાની સંપૂર્ણ તેજ સંપૂર્ણ કહે તે



કુનય અથવા નયાભાસ

(૧) દ્રવ્યાર્થિકાભાસ—દ્રવ્ય જ ગ્રહણ કરી પર્યાયોનો [પ્રતિક્ષેપ] અનાદર કરનાર

(૨) પર્યાયાર્થિકાભાસ—પર્યાયને જ ગ્રહણ કરી દ્રવ્યનો અનાદર કરનાર

(૩) નૈગમાભાસ—ધર્મી અને ધર્મ આદિનું એકાંતિક ભિન્નપણું કે એકાંતિક અભિન્નપણું માનનાર, જેમકે નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શન

(४) मग्रहाभास—विशेषमात्रनो परिहार करी एकांत सामान्य माननारा अथवा पर्यायनो निषेध करी एकांत द्रव्य माननारा जेमके ग्रामा **अद्वैतवादी** दर्शन, तेमज **सांख्य** दर्शन

(५) व्यवहाराभास—अपारमार्थिक द्रव्यपर्याय विभागने अवतरनारा जेमके **चार्वाक** दर्शन कारणके **चार्वाक** प्रमाणथी सिद्ध थयेल एवा जीवना द्रव्यपर्याय विभागने ए तो कल्पना छे, एवा आरोप करीने ओळवे छे, अने स्थूल लोक-व्यवहारना अनुयायि थई अविचारितरमणीय एवा भूतचतुष्टय विभागनुं समर्थन करे छे

( ) ऋजुसूत्राभास— द्रव्यनो सर्वथा (अपलाप) निषेध करी वर्त्तमान पर्यायने ज गणनार जेमके-**तथागत** (बौद्ध) मत

(७) शब्दाभास—कालादि (काल-कारक-संख्या-पुरुष-लिंग) भेदने ज ग्रहण करनार, जेमके सुमेरु 'हतो', 'होशे', 'छे' ए वगेरे शब्दो भिन्न अर्थ ज दर्शावे छे, कारण के भिन्नकाळवाची छे, तज प्रमाणे सिद्ध थयेल अन्य शब्दनी पेठे

(८) समभिरूढाभास—पर्यायध्वनि (शब्द भेद) ने लई अभिधेय पण भेद एवुं एकांत कहेनार जेमके 'इंद्र', 'शक्र', 'पुरंदर' इत्यादि शब्दो भिन्न होवाथी अभिधेय भिन्न ज (अर्थमां पण भिन्न ज) छे,—'करि', 'कुरंग' इत्यादि शब्दोनी पेठे

(૯) એવભૂતાભાસ—ક્રિયાશૂન્ય વસ્તુ શબ્દવાચ્ય નથી જ એમ કહેનાર, જેમકે-વિશિષ્ટ ચેષ્ટા રહિત એવી ઘટ નામની કોઈ વસ્તુ, તે ઘટશબ્દ વાચ્ય નથી, કેમકે ઘટ એવા શબ્દની પ્રવૃત્તિ જે વડે થઈ શકે એવા નિમિત્તવાળી ક્રિયા તેમા નથી, 'પટની જેમ'

(૧૦) અર્થનયાભાસ—અર્થને જ ગ્રહણ કરનાર, શબ્દનો અનાદર કરનાર

(૧૧) શબ્દનયાભાસ—શબ્દને જ ગ્રહણ કરનાર, અર્થનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર

(૧૨) અર્પિતનયાભાસ—અર્પિતને જ સ્વીકારી અનર્પિતનો નિષેધ કરનાર

(૧૩) અનર્પિતનયાભાસ—અનર્પિતને જ ગ્રહણ કરી અર્પિતનો અનાદર કરનાર

(૧૪) વ્યવહારાભાસ—લોક વ્યવહારને જ આગળ કરી તત્ત્વનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર

(૧૫) નિશ્ચયાભાસ—તત્ત્વનો અભ્યુગમ કરી વ્યવહારનો નિષેધ કરનાર

(૧૬) જ્ઞાનનયાભાસ—જ્ઞાનનો જ આગ્રહ કરી ક્રિયાનો નિષેધ કરનાર

(૧૭) ક્રિયાનયાભાસ—ક્રિયાનો જ આગ્રહ કરી જ્ઞાનનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર



ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર સપ્ત નય વ્યાખ્યા*

સંગ્રાહક સ્વ. શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા

—o—

શ્રી સ્યાદ્વાદમંજરી—શ્રી મલ્લિષેણ સૂરિ

૧ નૈગમ નય—સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોને અભેદરૂપે ગ્રહણ કરનાર. આ નય સામાન્ય-વિશેષાત્મક પદાર્થને અભેદરૂપે ગ્રહણ કરે છે.

૨ સંગ્રહનય—વિશેષ ધર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કોઈ સામાન્ય ધર્મને મુખ્ય કરીને જોવામાં એ સામાન્ય ધર્મ હોય તેટલા આખા વિષયને ગ્રહણ કરનાર.

૩ વ્યવહાર નય—વસ્તુ જે પ્રકારે લોકવ્યવહારમાં મનાતી હોય તે પ્રકારે તેને ગ્રહણ કરનાર.

૪ ઋજુસૂત્ર નય—શુદ્ધ વર્તમાન સમયમાં વિદ્યમાન તે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ એમ ગ્રહણ કરનાર.

---

*અત્રે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથ અનુસાર સાત નયની વ્યાખ્યાનો સંગ્રહ કરી સ્વ. શ્રી મનસુખભાઈએ તત્ત્વરસિક વિદ્યાર્થી અભ્યાસીને તુલનાત્મક અભ્યાસની સુગમતા કરી આપી મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. સદ્ગતશ્રીનું નયવિચાર પરિશીલન કેવું વિશાલ અને તલસ્પર્શી હશે એ આ પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ તેમની બહુશ્રુતતા માટે કોઈને પણ બહુમાન ઉપજાવે એમ છે. આ નોંધ સદ્ગતશ્રીની નોટબુક પરથી મેં સંશોધિત કરી અત્ર આપી છે.—ભગવાનદાસ

૫ શબ્દ નય—જે કોઈ શબ્દો રૂઢિને લઈને એક પદાર્થ લાગતા હોય તે બધા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક જ છે એમ ગ્રહણ કરનાર

૬ સમભિરૂઢ નય—જૂદા જૂદા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ પણ જૂદો જૂદો એમ ગ્રહણ કરનાર

૭ એવભૂત નય—શબ્દનો જે વ્યુત્પત્તિ અર્થ થતો હોય તે જ અર્થ મુજબ જ્યારે વસ્તુ ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જ વસ્તુને તે નામથી બોલાવાય એવુ ગ્રહણ કરનાર



શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ ભાષ્ય—શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિ.

૧ નૈગમ નય—નિગમમા (શાસ્ત્રમા) કહેવા જે શબ્દ તેનો જે અર્થ તે નૈગમ, અથવા શબ્દ તથા અર્થનુ જે જ્ઞાન તેનો એક દેશથી અથવા સર્વ દેશથી ગ્રાહક તે નૈગમ નિગમમા કહેવાવાળો શબ્દ તથા તેનો અર્થ તે નૈગમ

૨ સગ્રહ નય—તથા એ નૈગમ નામ્ના પદાર્થોમાથી એક વિશેષ તથા અનેક સામાન્ય અર્થોને એક દેશથી કે સર્વથી ગ્રહણ કરવામા સમર્થ તે અર્થોનુ સર્વ રૂપથી કે એક દેશથી સગ્રહણ કરનાર તે સગ્રહ

સામાન્યના વિષયમા કે વિશેષના વિષયમા જે સગૃહીતનુ વચન અભિધાન તે સગ્રહ

૩ વ્યવહાર નય—લૌકિક સમાન, ઘણે ભાગે ઉપચારથી પૂર્ણ, અને વિસ્તૃત અર્થનો બોધ- તે વ્યવહાર નય, સમુદાય, વ્યક્તિ, આકૃતિ, સત્તા અને સંજ્ઞા અથાત્ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ આદિના નિશ્ચયની અપેક્ષા રાખનાર અને લાદિક ઉપચારવાળો એ વિસ્તૃત વ્યવહાર નય

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વિદ્યમાન વર્તમાન અર્થોને કહેનાર કે જણાવનાર, સ્વરૂપથી સાપ્રત (વર્તમાન) વિષયનો ગ્રાહક

૫ શબ્દ નય—નામાદિકમા પ્રસિદ્ધ પૂર્વ શબ્દ વડે અર્થનુ જે જ્ઞાન તે શબ્દ નય યથાર્થવિષય- સાપ્રત

૬ સમભિરૂઢ નય—વિદ્યમાન અર્થમા સંક્રમરહિત તે સમભિરૂઢ યથાર્થવિષયક સમભિરૂઢ

૭ એવંભૂત નય—વ્યંજન તથા અર્થમા જે પ્રવર્તમાન છે તે એવંભૂત યથાર્થવિષયક એવંભૂત

શ્રી તત્ત્વાર્થસાર—શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ

૧ નૈગમ નય—પદાર્થના સંકલ્પમાત્રનો ગ્રાહક

૨ સંગ્રહ નય—સ્વજાતિના અવિરોધપણે ભેદ કરી અકયને ગ્રાગળ કરી સમસ્ત ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—સંગ્રહે કરી સંગ્રહેલ પદાર્થની વિધિપૂર્વક ભેદ કરનાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વર્તમાન એક સમયના વિષયરૂપ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર

૫ શબ્દ નય—લિંગ, કારક, સંખ્યા, કાળ, ઉપસર્ગ એ ાા વ્યભિચાર નિવૃત્તિ કરનાર

૬ સમભિરૂઢ નય—એક રૂઢ સર્વમાં જુદા જુદા અર્થની સંમતિ આપનાર

૭ એવંભૂત નય—શબ્દનો જે વ્યુત્પત્તિ અર્થ તેજ અર્થ વડે જે નય તેના અવધારણ કરે તેને મુનિઓ એવંભૂત કહે છે

શ્રી આલાપપદ્ધતિ—શ્રી દેવસેનાચાર્ય

૧ નૈગમનય—વસ્તુના અનેક અંતેથી બોધ કરાવનાર, નિગમ એટલે વિકલ્પ તેમાં રહેનાર

૨ સંગ્રહ નય—વસ્તુમાત્રને અભેદપણે ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—સંગ્રહે ગ્રહેલી વસ્તુના ભેદ વડે વ્યવહાર કરનાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—ઋજુ એટલે સરળપણે ગ્રહણ કરનાર, જણાવનાર કુટિલપણા નહિ

૫ શબ્દ નય—વ્યાકરણ વડે પ્રકૃતિ-પ્રત્યય આદિથી સિદ્ધ થઈ શકાય

૬ ન૦ન૦—અન્યપન્ન અભિરૂઢતે સમભિરૂઢ, શબ્દ ભેદ છતા રૂઢિને લઇ અર્થભેદ નહિ તે ન

૭ એવભૂત નય—એ પ્રકારે અર્થાત્ ક્રિયારૂપે, ક્રિયાપ્રધાનપણ જે વાર ત એવભૂત

શ્રી તત્ત્વાર્થ ટીકા—તેમા નય વિવરણ

૧ નૈગમ નય—ન. પમાનના ગ્રાહક નૈગમ નય અથવા જેના ગમમા એક નહિ (અર્થાત્ અનેક) તે નૈ

૨ સગ્રહ નય—સ્વજાતિના અવિરોધપણે તેમજ દષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અને (પરાક્ષ) એના અવિરોધપણે વિશેષનુ એકપણે ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—સગ્રહે ગૃહીત અર્થનો વિધિ પૂર્વક જે વિભાગ કરે તે વ્યવહાર

૪ ઋજુ૦ન૦—ક્ષણ વર્તિ વસ્તુને વર્ત્તમાન સમયે જ માન ે

૫ શબ્દ નય—કાલાદિ ભેદ કરીને અર્થના ભેદનુ પ્રતિપાદન કરનાર

૬ સમભિરૂઢ નય—પર્યાય શબ્દભેદે કરીને ભિન્ન અર્થને ગ્રહણ કરના

૭ એ૦ ન૦—સ્વ ક્રિયાથી પરિણામ પામી ઉત્પન

થયેલુ તે આમ જ એ પ્રકાર અન્ય ક્રિયાથી પના_સુખ તે એવભૂત

શ્રી દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ-શ્રી યશોવિજયજી

તથા

શ્રી દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા-શ્રી ભોજ પંડિત

૧ નૈગમ નય—બહુમાનગ્રાહી સામાન્ય વિશેષ માનરૂપ ઘણા પ્રમાણનો ગ્રાહી 'नैकमानै मिनातीति नैगम । धर्मारलोपाक्षिगम ।'

૨ સંગ્રહ નય—સંગ્રહે તે સંગ્રહ (૧) ઓઘ સ૦—સામાન્ય સ૦ જેમકે-દ્રવ્ય વ (૨) વિશેષ સ૦ જેમકે-જીવ વ

૩ વ્યવ૦ ન૦—સંગ્રહના વિષયના ભેદ દેખાડનાર (૧) સામાન્ય સંગ્રહભેદ વ્યવહાર જેમકે-દ્રવ્ય તે જીવ-અજીવ (૨) વિશેષ સંગ્રહ ભેદ વ્ય૦ જેમકે-જીવ તે સિદ્ધ-સંસારી

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વર્તમાનમા વર્તતા અર્થને ભાવે તે વર્તમાન પણ સ્વકીય અર્થને, પરકીય અર્થને નહિ,-(૧) સૂક્ષ્મ ઋજુ૦-ક્ષણિક પર્યાયને, ઉત્પાદ-વ્યયને માને (૨) સ્થૂલ ઋજુ૦-મનુષ્યાદિ પર્યાયને (આયુના અંત સુધી એક પર્યાયરૂપે અર્થાત મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપે) મા ।

૫ શબ્દ નય—પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિ વ્યાકરણ વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થયેલ શબ્દ માને, શબ્દના લિંગ-વચનાદિ ભેદે અર્થના ભેદ માનનાર ૯. નર, નરી નદ (લિંગ ભેદે અર્થભેદ) આપ, જલ (વચનભેદે અર્થભેદ)

ઋજુ૦ નય કાલભેદે જ અર્થભેદ માને છે

શબ્દ નય લિંગાદિ ભેદે પણ અર્થભેદ માને છે

સમ૦—શબ્દભેદે પણ અર્થભેદ માને છે

૬ સમ૦ ન૦—શબ્દભે૦ અર્થભેદ માનનાર

૭ એવં૦ ન૦—ક્રિયાપરિણત અર્થગ્રાહી

શ્રી નયચક્રસાર—પં૦ દેવચંદ્રજી

૧ નૈગમ નય—નથી એક ગમ, અભિપ્રાય, આશય, બોધમાર્ગ જેને તે નૈગમ બે —

(૧) આરોપ નૈગમ (अ) દ્રવ્યારોપ નૈ (ब) ગુણારોપ નૈ (क) કાલારોપ નૈ (ड) કારણારોપ નૈ

(૨) અંશ નૈ — ભિન્નાંશ નૈ, અભિન્નાંશ નૈ

(૩) સંકલ્પ નૈ — નવા નવા ક્ષયોપશમરૂપ, નવા નવા ઉપયોગરૂપ નૈ

(૪) (શ્રી વિશેષાવશ્યક અનુસાર) ઉપચાર નૈ

૨ સંગ્રહનય—(૧) જે વચનથી સમુદાય અર્થ ગ્રહ વાય તે સંગ્રહ, (૨) જે થકી સવ ભેદ સામાન્યપણે ગ્રહિયે તે સંગ્રહ, (૩) સામાન્યરૂપપણે સર્વ સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહ (૪) એકતા, એક વચનમ, એક અવ્યવસાયમાં, એક ઉપયોગમા, સામાન્યરૂપપણે, સમુદાયે સર્વ વસ્તુનુ ગ્રહણ કરવુ તે સંગ્રહ ભેદ —(૧) સામાન્ય-(અ) જાતિ સા (બ) સમુદાય સા (૨) વિશેષ અથવા-(૧) સંગૃહીત સ (૨) પિંડિત સ (૩) અનુગમ સ (૪) વ્યતિરેક સ અથવા—(૧) × મહાસત્તારૂપ સ (૨) ૫વાતર+ સત્તારૂપ સ૦—ત્રણ ભુવનમા એવી કોઇ વસ્તુ નથી કે જે સંગ્રહ નયને ગ્રહણમા ન આવતી હોય

૩ વ્યવહાર નય—સદસદ્, સંગ્રહ ગ્રહેલ વસ્તુનુ બહારે ભેદન વહેંચણ કરનાર અથવા વ્યવહરણ=પ્રવર્તન

(૧) શુદ્ધ વ્યવહાર (૨) અશુદ્ધ વ્યવહાર+

- (૧) શુદ્ધ વ્યવહાર
  - વસ્તુગત શુદ્ધ
  - સાધનગત શુદ્ધ
- (૨) અશુદ્ધ વ્યવહાર+
  - સદ્ભૂત
  - અસદ્ભૂત
    - સંશ્લેષિત (અનુપચરિત)
    - અસંશ્લેષિત (ઉપચરિત)

× મહાસત્તા=સમસ્ત પદાર્થોની અસ્તિત્વ ગુણ ગ્રહણ કરનારી સત્તા

+અવાંતર સત્તા—કોઈ નિર્દિષ્ટ પદાર્થની સત્તા

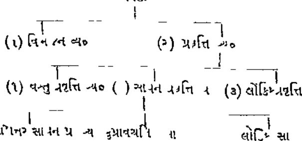
+વિશેષાવશ્યક અનુસાર વ્યવહારના બીજા બે ભેદ , —

૪ ઋજુસૂત્ર—ઋજુ સરળ અવક, શ્રુતબોધ વર્ત્તમાનપણે ઉપન્યુ જે વર્ત્તમાન કાળે વસ્તુ તે જ વસ્તુ કહેનાર નામાદિ ચાર નિક્ષેપા એ આ ઋજુસૂત્રના નય છે, તેમા નામાદિ ત્રણ દ્રવ્ય નિક્ષેપા ૭ ચોથો ભાવ એ ભાવ નિક્ષેપ છે

૫ શબ્દ નય—'શપતિ ઇતિ શબ્દ'—બોલિયે અથવા બોલાવિયે શબ્દપણે તે શબ્દ નય વાચ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાનુ પ્રધાનપણુ છે જે નયમા તે શબ્દ નય શબ્દનુ કારણ તો વસ્તુનો ધર્મ છે, તે વસ્તુનો ધર્મ—વાચ્યાર્થ જે વચને ગ્રહણ થાય તે શબ્દ નય

ઋજુસૂત્રને વર્ત્તમાન કાળના ધર્મ ઇષ્ટ છે તેમ આ શબ્દ નયને પણ વર્ત્તમાન કાળના ઇષ્ટ છે ૬૬ ઘટ પૃથુ બુધ્નોદર જલાહરણક્રિયાસમર્થ એ ઘટ શબ્દ નય ભાવ ઘટને ઘટ માને છે, શેષ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્યને નથી માનતો ઋજુસૂત્ર ચારે તે માને છે

શબ્દના અર્થની જ્યા ઉપપત્તિ હોય તેને જ તે વસ્તુપણે કહે, એટલે ઋજુસૂત્રે સામાન્ય ઘટ ગવેષ્યો, શબ્દ



નયે સદ્ભાવ જે અસ્તિધર્મ અને અસદ્ભાવ તે નાસ્તિધર્મ તે સર્વસંયુક્ત વસ્તુને વસ્તુપણે ગ્રહ્યું

સમભિરૂઢ નય—વસ્તુની જે પર્યાયવાચી નાના હોય તે જ નામ વડે તેને બોલાવે અનાન્તર, નામાન્તર અર્થને વિમુખ કરે તે સમભિરૂઢ જે પર્યાય પ્રગટ હોય તે પર્યાય જે શબ્દથી સમજાય તે શબ્દ વડે જ ગ્રહણનાર તે સમભિરૂઢ

૭ **એવંભૂત નય**—વાચ્ય-વાચકની પૂર્ણતાને કહેનાર, સર્વપર્યાયવાચી

શ્રી આગમસાર—પં દેવચંદ્રજી

૧ **નૈગમ નય—અંશગ્રાહી,** એક નથી ગમો જેને તે નૈગમ, ગુણના એક અંશ ઉપજ્યો હોય તેને નૈગમ કહિયે પાણી (?) કે ઓદન કે સર્વજીવ સિદ્ધ સમાન એ ત્રણ દૃષ્ટાંત (૧) ભૂત, (૨) ભવિષ્ય (૩) વર્તમાન એ ત્રણ જ્ઞાનરૂપ ધ્યાનના પરિણામ વિના અંશગ્રાહી

૨ **સંગ્રહનય—સત્તાગ્રાહી.** એક નામ લીધાથી સર્વ ગુણ પર્યાય પરિવાર સહિત આવે જેવી તે સંગ્રહનય જેમ-દાતણ મગાવ્યું તમાં પાણી-લોટો વગેરે બધું સાથે આવ્યું (૧) સામાન્ય સં—દ્રવ્યત્વ (૨) વિશેષ સં— જીવત્વ જ્ઞાનરૂપ ધ્યાનના પરિણામ વિના સત્તાગ્રાહી

૩ **વ્યવહારનય-ભેદગ્રાહી** બાહ્ય સ્વરૂપ દેખી ભેદની વહેંચણ કરનાર, મને બહાર દેખાતા ગુણને જ

માનનાર પણ અંતરંગ નત્તા ન માનનાર આના આચાર ક્રિયા મુખ્ય ૭ અંતરંગ પરિણામના ઉપયોગ નથી નાન રૂપ ધ્યાનના પરિણામ વિના બાહ્ય ક્રિયાઆદી ભેદ (૧) શુદ્ધ, (૨) અશુદ્ધ, (૩) શુભ, (૪) અશુભ, (૫) ઉપચરિત, (૬) અનુપચરિત

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વર્ત્તમાન ગ્રાહી, પરિણામગ્રાહી, અતીત—અનાગતની અપેક્ષા વિના વર્ત્તમાનમાં જ વસ્તુ જે પરિણામે પરિણમે, ત પરિણામ તેને માને

ભાવગ્રાહી—ગૃહસ્થ ભાવસાધુ વર્ત્તમાન પરિણામ તેવા દોર તા (૧) સૂક્ષ્મ ઋ૦—રૂ કાળ નવ વસ્તુમા એક વર્ત્તમાન સમય વર્ત્તે છે (૨) સ્થૂલ ઋ૦—ભોગ બાહ્ય પરિણામ

૫ શબ્દ નય—જે વસ્તુ, ગુણવંત કે નિર્ગુણ, જે ભાષાવર્ગણાથી શબ્દપણે વચનગોચર થાય, નામપણે બોલ ખાય ત શબ્દનય શબ્દનો જે અર્થ હોય તે—પાનુ વસ્તુમા વસ્તુપણે પામિયે ત્યારે ત વસ્તુને શબ્દનય કહિયે ઘટની ચેષ્ટા કર તે ઘટ (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) ભાવ ભેદ

૬ સમભિરૂઢ નય—અંશ ઊણી વસ્તુને સંપૂર્ણ કહેવી તે, કોઈ વસ્તુના કેટલાક ગુણ પ્રગટ્યા છે, કેટલાક નથી પ્રગટયા, પણ અવશ્ય પ્રગટવાના ૭, એવી વસ્તુને વસ્તુ કહે ત વસ્તુના નામાંતર એક કરી જાણે ભેદ (૧)

જીવ, ચેતન, આત્મા એનો એક અર્થ કરે (૭) ૯ ગુ તેમા ગુણ સ્થાનકવાળાને સિદ્ધ કહેવો તે

૭ એવભૂત નય—જે વસ્તુ પોતાના ગુણે સપૂર્ણ છે, અને પોતાની ક્રિયા કરે છે, તેને જ વસ્તુ કહી બોલા વનાર ૯ દ મુક્ત તે સિદ્ધ અથવા પાણીથી ભરેલો, સ્ત્રીના મસ્તકે આવતો, જલધારણ ક્રિયા કરતો તે ઘટ

શ્રીજૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકા-પં.ગોપાલદાસજી

૧ નગમ નય—બે પદાર્થમાથી એકને ગૌણ અને બીજાને પ્રધાન કરી ભેદ અથવા અભેદનો વિષય કરવાવાળુ જ્ઞાન તે નૈગમ નય અથવા પદાર્થના સકલ્પને ગ્રહણ કર નાર તે નૈગમ નય

૨ સગ્રહ નય—પોતાની જાતિનો વિરોધ કર્યા વિના અનેક પદાર્થોને એકપણે ગ્રહણ કરે તે

૩ વ્યવહાર નય—સગ્રહ વડે ગ્રહણ કરેલ પદાર્થનો વિધિપૂર્વક ભેદ કરનાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—ભૂત ભાવિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વર્તમાનમાત્ર પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર

૫ શબ્દ નય—લિંગ, કારક, વચન કાલ, ઉપસર્ગ આદિના ભેદથી જે પદાર્થને ભેદરૂપે ગ્રહણ કરે તે શબ્દ નય

૬ સમભિરૂઢ નય—લિંગાદિ ભેદ ન હોય તો પણ

પર્યાય શબ્દના ભેદને લઈ પદાર્થનો પણ ભેદ માનનાર

૭ એવંભૂત નય—જે શબ્દનો જે ક્રિયાવાચી અર્થ હોય એ જ ક્રિયાપરિણામ પામતી વસ્તુને માનનાર

૩

શ્રી નયોપદેશ—શ્રી યશોવિજયજી

૧ નૈગમ નય—નિગમથી થયેલ જ્ઞાન તે નૈગમ (નિગમ એટલે લોકપ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શાસ્ત્ર)

૨ સંગ્રહ નય—સંગૃહીત કે પિંડિત અર્થનો નિશ્ચય તે સંગ્રહ (નિશ્ચય=સામાન્ય) સંગૃહીત સામાન્ય=પર સામાન્ય, જેમકે દ્રવ્યત્વ, પિંડિત સામાન્ય=અપર સામાન્ય, જેમકે જીવત્વ

૩ વ્યવહાર નય—બહુ ઉપચારવાળો, વિસ્તૃત અર્થવાળો એવો જે લૌકિક બોધ તે વ્યવહાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—જ્યાં ભાવપણું ત્યાં વર્તમાનપણું એવી વ્યાપ્તિની અભેદબુદ્ધિ તે ઋજુસૂત્ર અથવા જ્યાં વર્તમાનપણું ત્યાં ભાવપણું એવી વ્યાપ્તિની અભેદબુદ્ધિ તે ઋજુસૂત્ર તાત્પર્ય કે પદાર્થમાત્ર વર્તમાનપણે 'સત્' છે, એમ માનનાર અથવા વર્તમાનમાં સત્ તેજ પદાર્થ એમ માનનાર

૫ શબ્દ નય—ઋજુસૂત્ર કરતાં વિશેષતર (વધારે વિશેષ) તે શબ્દ નય ઋજુસૂત્ર તો એકલા કાળને એટલે વર્તમાનને આશ્રયે છે, પણ શબ્દ તો કાળ ઉપરાંત લિંગ, વચન, કારક ઉપસર્ગ આદિની અપેક્ષા પણ રાખે છે

૬ **સમભિરૂઢ નય**—જૂદા જૂદા અર્થમા અમ ક્રમ એ સમભિરૂઢ, શબ્દભેદે અર્થભેદને ગ્રહણ કરનાર [ઋજુસૂત્ર રતા **વિશેષતમ** (સૌથી વિશેષ), કેમકે કાલ, લિંગાદિ ઉપગત શબ્દભેદ હોય તો આ નય અર્થભેદ પણ માને છે]

૭ **એવંભૂત નય**—વ્યંજન અને અર્થના વિશેષણરૂપ તે એવંભૂત, જેમકે રાજચિહ્ન યુક્ત હોય તે રાજા, અન્યથા નહિ

શ્રી પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર—શ્રી વાદિદેવસૂરિ

૧ **નૈ૦ ન૦**—બે ધર્મ કે બે ધર્મી કે ધર્મ અને ધર્મી એમાંથી એકને પ્રધાન કરી બીજાની ગૌણતાએ જે બોધ થાય તે નૈ

૨ **સં૦ ન૦**—સામાન્યમાત્ર ગ્રહણ કરનાર સંગ્રહ

૩ **વ્ય૦ ન૦**—સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ અર્થનું વિધિપૂર્વક અવહરણ (નિરાકરણ-ભે૦) અભિસંધિપૂર્વક જેના વડે થાય તે વ્યવહાર

૪ **ઋજુસૂત્ર નય**—વર્તમાન ક્ષણ સ્થાયિ પર્યાયને પ્રધાનપણે ગ્રહનાર

૫ **શ૦ ન૦**—કાલાદિ ભેદે કરી ધ્વનિનો (શબ્દનો) ભેદ માનનાર

સ૦ ન૦—પર્યાય શબ્દમા નિરુક્તિભેદે કરી અર્થ ભેદ માનનાર

૭ એ૦ન૦—જે ક્રિયાને લઈ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે જ ક્રિયાવાળી વસ્તુને તે (શબ્દ) નામ વડે બોલાવનાર

卐

શ્રી નયકર્ણિકા–શ્રી વિનયવિજયજી

૧ ન૦ ન૦—નૈગમ વસ્તુને સામાન્ય અને વિશેષ એ બને ધર્મયુક્ત માને ૦ કમકે સામાન્ય એ વિશેષ રહિત નથી અને વિશેષ એ સામાન્ય રહિત નથી

૨ સ૦ ન૦—આ નય વસ્તુને કેવળ સામાન્ય ધર્મ વાળી માને છે, કેમકે સામાન્યથી જુદુ એવુ વિશેષ (આકાશ પુષ્પની પેઠે) છે જ નહિ

૩ વ્ય૦ ન૦—વસ્તુને વિશેષ ધર્મવાળી જ માનનાર (કેમકે વિશેષ વિનાનુ સામાન્ય ગધાશિંગ સમાન છે)

૪ ઋ૦ ન૦—ભૂત-ભાવિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કેવળ વર્તમાન અને તે પણ પોતાના (સ્વાત્વભૂત) ભાવને માનનાર

૫ શબ્દ નય—અનેક શબ્દો વડે એક અર્થવાચી પદાર્થોને એક૦ પદાર્થ માનનાર

૬ સ૦ ન૦—શબ્દભેદે વસ્તુભેદ માનનાર

૭ એ૦ ન૦—એક પર્યાયવડે બોલાતી વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરતી હોય તો જ એવભૂત નય તેને વસ્તુ કહે છે

:

નામપણે ઓળખાની હોય તે જ ધર્મરૂપે જ્યારે તે
ણમે ત્યારે જ તે નામ તેને ઘટે એમ કહેનાર

卐

શ્રી પ્રવચન સારોદ્ધાર—શ્રી નેમિચંદ્ર

૧ નૈ૦ન૦—ઘણા પ્રમાણે કરીને અર્થાત
સામાન્ય પ્રમાણ, અવાતર નામાન્ય પ્રમાણ, વિશેષ
પ્રમાણ—એ આદિ પ્રમાણે કરી વસ્તુનુ વિશેષપાડ મા
અથવા નિશ્ચિત છે જ્યા ગમ અર્થાત્ વસ્તુનું (ના
વિશેષાત્મક વસ્તુનું) ગ્રહણ અથવા જ્ઞાન જ્યા તે
અથવા જેના અનેક બોધમાર્ગ તે નૈગમ

૨ સ ન —અશેષ (સર્વ) વિશેષનો પરિહા
જગત્રય (ત્રણે જગતને, તેમા ની વસ્તુને) સામા
ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—વિશેષે કરી અવહરિયે,
કરિયે, ભેદ કરિયે તે વ્યવહાર

૪ ઋ ન —અતીત અને અનાગત જે વક્ર તે
સરલ જે વર્તમાન સમય તેમા વર્તતા પર્યાયને એ

૫ શ ન —વસ્તુના અર્થનું પ્રતિપાદન જે વ
તે શબ્દ

૬ સ ન —સ અર્થાત્ એકીભાવે, અભિરૂઢ
પ્રવર્ત્યો છે જે, અર્થાત્ શબ્દની પ્રવૃત્તિને વિષે જે એ

પ્રવૃત્ત થયો છે તે સમભિરૂઢ પર્યાય શબ્દના અર્થ પણ જૂદા આ નય માને છે

૭ એવં ન —એવં અર્થાત્ જેવો શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે, તેવા જ અર્થ પ્રમાણે ભૂત અર્થાત્ થવુ તે

શ્રી સૂત્રકૃતાંગ ટીકા—શ્રી શીલાંકસૂરિ

૧ નૈ ન.—મહાસામાન્ય અને અવાંતર સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુનો નિશ્ચય કરનાર

૨ સં ન —પદાર્થોનુ સામાન્ય આકારપણે અભ્યર્ગ્રહણ તે સંગ્રહ

૩ વ્ય. ન —લોકને જે ગ્રાહ્ય તે જ વસ્તુ એમ માનનાર

૪ ઋ ન —અતીતરૂપે પર્યાય નષ્ટ છે, અનાગત રૂપે અનુત્પન્ન છે, એટલે એ બન્નેનો પરિહાર કરી વર્તમાન કાલ ક્ષણવર્ત્તી જે વસ્તુ તેનો જ આશ્રય કરનાર તેનુ જ પ્રતિપાદન કરનાર, તેનો જ બોધ કરનાર

૫ શબ્દ નય—પદાર્થની પ્રતીતિ શબ્દ વડે જ થાય છે, એટલે લિંગ, સાધન, પુરુષ, વચન આદિના ભેદને લઈ ભેદ પામતા શબ્દોથી વસ્તુને પણ ભિન્ન માનનાર

૬ સ. ન —પર્યાયના જૂદા જૂદા અર્થ હોવાથી અમુક એક ઉપર આરોહનાર.

નામપણે ઓળખાતી હોય તે જ ધર્મરૂપે જ્યારે તે પરિણમે ત્યારે જ તે નામ તેને ઘટે એમ કહેનાર

卐

શ્રી પ્રવચન સારોદ્ધાર—શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિ

૧ નૈ૦ન૦—ઘણા પ્રમાણે કરીને અર્થાત મહા સામાન્ય પ્રમાણ, અવાતર સામાન્ય પ્રમાણ, વિશેષ વિષય પ્રમાણ—એ આદિ પ્રમાણે કરી વસ્તુનું વિશેષપણે માપનાર અથવા નિશ્ચિત છે જ્યા ગમ અર્થાત્ વસ્તુનું (સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુનું) ગ્રહણ અથવા જ્ઞાન જ્યા તે નૈગમ, અથવા જેના અનેક બોધમાર્ગ તે નૈગમ

૨ સ ન —અશેષ (સર્વ) વિશેષનો પરિહાર કરી જગત્રય (તેણે જ તેને, તેમાની વસ્તુને) સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—વિશેષે કરી અવહરિયે, નિરાકરિયે, ભેદ કરિયે તે વ્યવહાર

૪ ઋ ન —અતીત અને અનાગત જે વક્ર તે ત્યજીને સરલ જે વર્ત્તમાન સમય તેમા વર્ત્તતા પર્યાયને બોધે તે

૫ શ ન —વસ્તુના અર્થનું પ્રતિપાદન જે વડે થાય તે શબ્દ

૬ સ ન —સ અર્થાત્ એકીભાવે, અભિરૂઢ અર્થાત્ પ્રવર્ત્યો છે જે, અર્થાત શબ્દની પ્રવૃત્તિને વિષે જે એકીભાવે

તત્ત્વાનુબોધ—

૧ નૈગમ નય—(૧) એક અંશને સંપૂર્ણ વસ્તુ માને (૨) કારણને કાર્ય માને.

૨ સંગ્રહ નય—સર્વને એક કહે

૩ વ્ય૦ ન૦—સર્વને એક કહેલ તેની વ્હેચણ કરે

૪ ઋ. સૂ. ન—વર્તમાન ઉપયોગ ગ્રહે

૫ શબ્દ

નય રહસ્ય—શ્રી યશોવિજયજી

નય=બીજા અંશોનો પ્રતિક્ષેપ (અનાદર, ખંડન, નિષેધ) કર્યા વિના વસ્તુના પ્રકૃત એક અંશને ગ્રહણ કરનાર અધ્યવસાયવિશેષ

૧ નૈગમ=(૧) નિગમમા ઉપજતો અધ્યવસાય વિશેષ
(૨) "'ણેગેહિ માણેહિ મિણઇત્તિ' ય ણેગમસ્સ ય નિરુત્તિત્તિ"

એક પ્રમાણનો પ્રમેય વિષય નહિ એવો અધ્યવસાય તે 'નૈગમ', અર્થાત્ બધા પ્રમાણનો પ્રમેય વિષય એવો અધ્યવસાય.

(૩) નૈગમમા રહેલા શબ્દ (તે) નો અર્થ તે નૈગમ, તેમ જ શબ્દાર્થના જ્ઞાનનુ દેશથી કે સર્વથી ગ્રહણ કરનાર

૭ એ ન,—જ્યારે શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે જે ચેષ્ટાને લઇ એ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તે ચેષ્ટા થવી જ જોઇએ એમ સ્વીકાર કરનાર

::

શ્રી ન્યાયાવતાર ટીકા—શ્રી સિદ્ધર્ષિ

૧ ને ન —સામાન્ય-વિશેષ પરસ્પર ભિન્ન છે એવુ માનનાર આ નયને અનુસરનારા નૈયાયિક-વૈશેષિક

૨ સ ન —એકલા સામાન્યને માનનાર આ નયને અનુસરનાર શુદ્ધાદ્વૈતવાદી, સાંખ્યો

૩ વ્ય ન —શાસ્ત્રીય સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા વિના લોકવ્યવહારને જ અનુસરનાર આ નયને અનુસરનારા ચાર્વાક

૪ ઋ ન —ક્ષણક્ષયી વિશેષ (પર્યાય) જ સત્ય એવુ માનનારા આ નયને અનુસરનારા બૌદ્ધ

૫ શ ન —રૂઢિને લઈ શબ્દની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છનારા. શબ્દાદિ નયને અનુસરનારા વૈયાકરણીઓ

૬ સ ન —વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ શબ્દનો અર્થ માનનારા

૭ એ ન —વર્ત્તમાન કાળમા વર્તી જે ક્રિયા તે ક્રિયાવાળી વસ્તુને જ તે ક્રિયા જણાવનાર શબ્દ વડે બોલાવાય એમ માનનારા

*અભિમત છે

૪ ઋજુસૂત્ર—(૧) પ્રત્યુત્પન્ન (વર્ત્તમાન [હાજર હોય તે]) ગ્રાહી અધ્યવસાયવિશેષ (૨) 'पच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुआ णयविही मुणेयव्वाति'। (૩) સત્ એવા વર્ત્તમાન અર્થના અભિધાનનુ પરિજ્ઞાન તે ઋજુસૂત્ર-(તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય)



---

* નિક્ષેપા —

(૧) નામ—કોઈ વસ્તુને એવા નામે બોલાવિયે કે તે નામ પ્રમાણે તેમા ગુણ, આકાર કે ઉપયાગ ન હોય

(૨) સ્થાપના—,, ,, આકાર હોય ગુણ ન હોય

(૩) દ્રવ્ય— ,, ,, આકાર તથા ગુણ હોય પણ ઉપયોગ ન હોય.

(૪) ભાવ— ,, આકાર, ગુણ, ઉપયોગ જેમા વર્ત્તતો હોય તે ભાવ નિક્ષેપો

તે નૈગમ—તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય (ચારે નિક્ષેપા આ નયને અભિમત છે)

૨ સંગ્રહ—(૧) નૈગમાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ અર્થનો સંગ્રહ કરનાર અધ્યવસાય એ સંગ્રહ

(૨) "સંગહિય પિંડિયત્થ સંગહવયણ સમાસઓ બિંતિ"

(૩) અર્થોનું (૧) સર્વ દેશે સંગ્રહ કરવું તે અથવા (૨) એક દેશે સંગ્રહ કરવું તે 'સંગ્રહ'

સર્વદેશ સંગ્રાહક તે મહાસામાન્ય સંગ્રહ અથવા પરસંગ્રહ અથવા સંગૃહીત સામાન્ય સંગ્રહ, એકદેશ સંગ્રાહક તે અવાંતર સામાન્ય સંગ્રહ, અથવા અપર સંગ્રહ અથવા પિંડિત સંગ્રહ

(અથવા સામાન્ય-વિશેષ સંગ્રહ)—તત્ત્વાર્થભાષ્ય (આને પણ ચારે નિક્ષેપા અભિમત છે)

૩ વ્યવહાર—(૧) લોકવ્યવહારને અનુસરતો અધ્યવસાયવિશેષ તે વ્યવહાર (૨) 'વચ્ચઇ વિણિચ્છિયત્થ વવહારો સવ્વદવ્વેસુત્તિ" અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યના વિનિશ્ચયાર્થે વહેંચણ કરે તે વ્યવહાર, વિશેષ વડે કરીને સામાન્યનું નિરાકરણ, અવહરણ કરનાર તે વ્યવહાર

(૩) લૌકિક સમ, ઉપચારપ્રાય, અને વિસ્તૃતાર્થપ્રાય તે વ્યવહાર, (તત્ત્વાર્થભાષ્ય) (આને પણ ચાર નિક્ષેપા